

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2021 - Sayı: Van Özel Sayısı
Issue: Van Special Issue
ISSN: 1302-6879 - Sayfa/Page: 99-132

I. ve II. Dünya Savaşı Arası (1914-1945) Van'da Nüfus Hareketleri ve Demografik Yapı*

Population Movements and Demography in Van Between the First and Second World War (1914-1945)

• Bekir KOÇLAR* Uğur BOZKURT**

*Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Van /
Türkiye.

Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl University,
Faculty of Letters, Department of History,
Van / Turkey.
bekirkoclar@yyu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-2373-945X

**Arş. Gör., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Van /
Türkiye.
Research Assistant (RA), Van Yüzüncü Yıl
University, Faculty of Letters,
Department of History, Van / Turkey.
ugurbozkurt@yyu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8698-8368

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi / Date Received:

10/01/2021

Kabul Tarihi / Date Accepted:

25/02/2021

Yayın Tarihi / Date Published:

20/04/2021

Atf: Koçlar, B. & Bozkurt, U. (2021). I. ve II. Dünya Savaşı Arası (1914-1945) Van'da Nüfus Hareketleri ve Demografik Yapı. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Van Özel Sayısı, 99-132

Citation: Koçlar, B. & Bozkurt, U. (2021). Population Movements and Demography in Van Between the First and Second World War (1914-1945). *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Van Special Issue, 99-132

Öz

Bu çalışmada zaman itibarıyla oldukça kozmopolit bir yapıdan homojen bir toplum yapısına geçen Van'ın yaşamış olduğu değişimin neden ve nasıl olduğunu tespit etmek amaçlandı. Bu amacı gerçekleştiren Van'ın nüfus yapısıyla ilgili hem Osmanlı hem de başta Rusya olmak üzere dış devletlerin çalışmaları değerlendirilmeye alındı. Özellikle Rus Dış İşleri Arşivi'nden elde edilen raporların Osmanlı verileriyle mukayesesi sonucunda ortaya çıkan olgular titizlikle incelenmekle beraber bu dönemde meydana gelen siyasi ve politik olaylar da göz önünde bulundurularak nesnel verilere ulaşılmaya çalışıldı. Resmi yayınların da kullanıldığı bu çalışmada, dış devletlerin daha çok etnisite üzerinden Van'ın demografik yapısını değerlendirmesine karşın Osmanlı Devleti'nin din üzerinden nüfus yapısını irdelediği görüldü. Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte daha detaylı çalışmalarla oransal bazda Van'ın demografik yapısı tespit edilmeye çalışıldı. Van'ın toplum yapısından kaynaklı olarak elde edilen verilerle kesin rakamlara ulaşma zorluğu ön planda tutuldu. Cinsiyet, medeni hal, yaş dağılımı, meslekler, din ve etnik unsurlar bakımından çok yönlü olarak yaptığımız çalışmada Van toplumunun 1914-1945 yılları arasında oldukça fazla değişkenliğe uğradığı gözlemlendi. Özellikle Merkez Kaza'da yaşanan değişimlerin tam anlamıyla yeniden doğuş şeklinde yaşadığımız söylemek yanlış olmaz diye düşünmekteyiz. Bu bakımından yapılacak okumaların yaşanan toplumsal değişimin ne denli keskin olduğunu Van özelinde okuyucuya aktarmayı umut ediyoruz.

Anahtar Kelimeler: Van, Nüfus, Demografi, Göç, Ermeniler, Rusya.

* Bu makale Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen SBA-2017-5967 kodlu, "Geleneksellikten Modernliğe Geçiş Sürecinde Van (1923 - 1960)" adlı proje kapsamında üretilmiştir.

Abstract

In this study, it was aimed to determine why and how the changes that Van has gone through from a very cosmopolitan structure to a homogeneous social structure over time. While achieving this goal, the studies of both the Ottoman and foreign states, especially Russia, regarding Van's population structure were taken into consideration. In particular, the facts that emerged as a result of comparing the reports obtained from the Russian Foreign Affairs Archive with the Ottoman data were carefully examined and objective data were tried to be reached by taking into account the political and political events that took place in this period. In the study in which official publications were also evaluated, it was seen that while foreign states evaluated the demographic structure of Van through ethnicity, the Ottomans mostly evaluated the population structure over religion. With the declaration of the Republic, more detailed studies were tried to determine the demographic structure of Van on a proportional basis. The difficulty of transmitting the data obtained due to the social structure of Van to exact figures was emphasized. In our multi-dimensional study in terms of gender, marital status, age distribution, professions, religion, and ethnic elements, it was observed that there were many variables between the Van society in 1914 and the Van society in 1945. We think that it would not be wrong to say that especially the changes experienced in the Central County are experienced in the form of rebirth. In this respect, we hope to convey to the reader how sharp the social change is in Van's private readings.

Keywords: Van, Population, Demography, Migration, Armenians, Russia.

Giriş

Van'ın 1914-1945 yılları arasında demografik yapısının birçok değişikliğe uğradığı görülmektedir. Bu nedenle Van'ın bu dönem demografik yapısının tespiti oldukça güçtür. Özellikle Ermeni isyanları ve yarattığı etkiler demografik yapının değişikliğinde ve nüfus tespitinin zorlaşmasında en önemli etkenlerden birini oluşturur. Müslümanların da şehit edildiği ya da göçe zorlandığı bu süreçte yaşanan olayların Van özelinde gelişimine baktığımızda, 1872 yılından itibaren komitacılık faaliyetlerinin başladığı görülür (Uras, 1976: 430). Bu tür faaliyetler birçok asayiş sorununu beraberinde getirmekle beraber farklı zamanlarda isyan girişimlerinin ortaya çıkmasına neden olur. Mart 1915'te Van'ın Tımar nahiyesinde bulunan Ermeniler, vergi kaydı yapan memurlara karşı silah kullanmakla¹ beraber binlerce çete mensubu Gevaş ve Şıtak (Çatak) Kazalarına kadar yayılan bir isyan

---

¹ Yaşanan bu olayın Şubat 1915'te gerçekleştiği ve koyun sayımından dolayı kaynaklandığı görüşü de hâkimdir. (Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekat-ı İhtilaliyesi, 1332 (1916): 203).

çıkardılar. Bu zamanda Ermeniler tarafından Müslümanların evlerine, Osmanlı Bankası'na, Duyun-ı Umumiye'ye, Reji, Posta ve Telgraf binalarına saldırı düzenlendi. 7 Nisan'da silahlı 2.500 çete üyesi şehre saldırdı ve bölgeyi ele geçirerek burada geçici hükümet kurdular (Çiçek, 2012: 25). Bunun üzerine Vali Cevdet Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta, Ermeni saldırılarına karşı korunamayan ahalinin batıdaki vilayetlere gönderilmesi teklif ediliyordu. Bu talebe olumlu karşılık verilmekle beraber ivedi bir şekilde hareket edilmesi gerektiği bildiriliyordu (İpek, 1999: 164). Bu durum Ermeniler için tehcir sürecini başlatmakla beraber Van, demografik bir değişime uğradı.

24 Nisan 1915'te Ermeni olaylarının önlenmesi amacıyla Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in bazı valiliklere ve mutasarrıflıklara telgrafla gönderdiği talimat gereği sert tedbirler alınmakla beraber 27 Mayıs 1915'te tehcir kanunu çıkarıldı. Resmi adı "*Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyeye itihaz olunacak tedbir hakkında kanun-i muvakkat*" (Bardaççı, 2009: 20, 21) olan kanun ile birçok Ermeni'nin tedbir amacıyla yine Osmanlı toprağı olan bölgelere gönderilmek suretiyle göç ettirilmesine karar verildi. Tehcire tabi tutulan Ermeni sayısı kesin olarak bilinmemekle beraber 450 binden az olduğu düşünülmektedir (Çiçek, 2012: 215). Talat Paşa'nın belgelerinde tehcir kanunu çıktıktan sonra Van nüfusuna kayıtlı olup Van'da bulunmayan 160 kişinin tehcir kapsamına alındığı gösterilmektedir (Bardaççı, 2009: 109-142)². Bu kişiler Diyarbakır üzerinden Urfa, Antep ve Adana'ya (Çiçek, 2012: 83) gönderilmelerine karşın daha sonra birçok bölgeye dağıldılar. Dağılan bu unsurların daha sonra Van'a geri dönüş serüveni başladı. Ancak bu geri dönüşler oldukça zorlu bir süreci başlatmakla birlikte toplumsal dinamiklerin değişkenliğe uğramasına neden oldu.

Van'ın işgalinden sonra Osmanlı taarruza geçerek 25 Temmuz 1915'te Malazgirt, 26 Temmuz 1915'te Adilcevaz ve 3 Ağustos 1915'te Karaköse'yi Rusların elinden aldı. Van'a yönelen Osmanlı ordusunun başarıları karşısında Ruslar, savaş alanlarını boşaltmak amacıyla bu bölgelerde bulunan Ermenilerin, Erivan ve çevresine göç ettirilmesi

² Murat Bardaççı'nın, Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi adlı eserinde yer alan belgede "ahır" diye okunan kelime yanlış okunmuş olup "başka" anlamına gelen "aher" kelimesidir. Bundan dolayı buradaki 160 sayısı Van'da kayıtlı bulunduğu halde başka yerlerde meskûn bulunan Ermenileri ifade etmektedir. Zaten diğer sayfalarda Ermenilerin nereye gittikleri gösterilmektedir. Bunun yanı sıra verilen sayıların hane mi? nefer mi? olduğu belirtilmemiştir. Bu nedenle bu 160 sayısı kişi bazlı değil hane bazlı olabilir ve bu durumda nüfus daha fazla çıkabilir. Tespit ettiğimize göre 160 kişinin dağılımı şu şekildedir; İzmit'te 24, Bolu'da 10, Karesi'de 28, Adana'da 20, Konya'da 1, Aydın'da 74, Ankara'da 3 kişi.

kararı aldılar. Bu kapsamda Van, Bulanık, Adilcevaz, Erciş, Malazgirt, Ahlat, Müküs (Bahçesaray), Şitak ve Muş'tan 150.000-200.000 arasında kişinin Erivan ve çevresine göç ettiği bildirilmektedir (Günay-Çaykiran, 2020: 138, 139). Ancak bu sayının doğru olmama ihtimali yüksektir. Aşağıda birçok kaynaktan elde ettiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere bu dönemde bölgede verilen sayı kadar Ermeni olması muhtemel değildir. Bilinen bir gerçek ise Ermenilerin Ruslar tarafından göçe zorlanması ve Van'ın demografik yapısında oluşturdukları değişimdir. Mart 1916'dan 1917 yılına kadar Van'dan Trabzon ve Erzincan'a kadar olan bölgeye yaklaşık 140.000 Ermeni dönüş yapmasına (Günay-Çaykiran, 2020: 142) karşın plansız ve düzensiz bir şekilde göç süreci başladığı için ve Van bu tarihler arasında işgal altında olduğundan gelen kişilerin ne kadarının Van'a yerleştiğini bilemiyoruz.

Bölge halkının farklı özellikleri de demografik yapıyı tespit etmede karşılaşılan zorluklardan biriydi. Göçer özellikli grupların nüfus tespiti ile ilgili zorlukların yanı sıra Gayrimüslim toplulukların nüfuslarının tespiti de ayrı bir zorluk ihtiva etmekteydi. Mesela XIX. yüzyılda hem göçer özellikleri olan hem de Gayrimüslim bir topluluk olan Nesturîlerin sayılarını tespit etmek oldukça zor olmakla beraber, bunların nüfusa tabi olmak istememeleri devlet için bir asayiş sorunu haline gelmekteydi (BOA, DH. ŞFR., 168/18, R-07-06-1310 (1894): 1)³. Bunun yanı sıra gerek Ermeni komitacıları tarafından gerekse de nüfuzlarını Ermeniler üzerinden hissettirmeye çalışan Gayrimüslim unsurlar kurmaca istatistikler üzerinden Ermeni nüfusunu tanımlamaya çalıştılar. Ancak aşağıda da belirtildiği üzere Ermeni nüfusunun Müslüman nüfustan fazla olduğu iddiaları gerçeği yansıtmamaktaydı. Merkez ve Hakkâri Sancaklarından oluşan Van Vilayeti'nin Hakkâri kısmında nüfusun %80'i Müslümanlardan oluşmakla beraber Merkez ve Şitak Kazası dışındaki ilçelerde Müslümanlar her zaman Ermenilerden fazla nüfusa sahip oldular (Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilaliyesi, 1332 (1916): 197).

Van vilayetinin nüfus yapısı ile ilgili elde edilen bilgilerin birçok kaynaktan farklı olduğu gözlemlenmektedir. Bu farklılıklar olabildiğince gözden geçirilerek doğru bilgiye ulaşılmaya çalışılmasına rağmen kesin bilgilere ulaşıldığı söylenemez. Kaynaklardaki bu farklılıkların varlık sebebi, etnik unsurlar üzerinden Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetini azaltmaktır. Aynı zamanda bölgeyi

³ Bu konuyla ilgili daha sonra Van Valisi, Dâhiliye Nezaretine bilgi vermişti. Gönderilen Hamdi Paşa için sözü dinlenen biri olduğu ve Nesturî reisi Mir Şemun efendinin bölgeye gelmesiyle beraber görüşmeye gönderildiğini yazmıştı. BOA, DH. ŞFR. 167/98, R-25-05-1310 (1894), s. 1.

kontrolü altına almak isteyen Rusya gibi devletlerin politikaları önemli bir etmendir. Metin içinde de görüleceği üzere Rus belgelerinde daha çok etnik tanımlamanın yapıldığı görülmektedir. Özellikle Türkler tanımlanırken Türk ve Türkmenler ya da Kızılbaşlar ve Kürtler gibi etnisite üzerinden Van'ın demografik yapısını tanımlayarak toplumu ayrıştırıcı bir amaçlarının olduğu düşünülmektedir.

Cumhuriyet döneminde Van'ın demografik yapısı daha iyi takip edilebilmektedir. Bunun sebebi de Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin yaptığı nüfus sayımlarının istatistiksel manada daha iyi tutulmuş olmasıdır. 1927, 1935, 1940, 1945 yıllarında yapılan sayımlarda nüfus bilgisinin teferruatlı bir biçimde tutulmuş olması ve 1934'ten sonra yoğun bir göç hareketinin görülmemiş olması nüfus ile ilgili bilgi çelişmesini ortadan kaldırmıştır. Böylece bilhassa 1934 yılından itibaren Van'ın nüfus yapısı doğal seyrinde gerçekleşmiş bu da bu dönem nüfus yapısı ile ilgili tespitleri kolaylaştırmıştır.

1) I. Dünya Savaşı'na Kadar Van'ın Demografik Yapısı

Van'ın ilk dönemleri ile ilgili bilgiler sınırlı olmakla beraber elde edilen verilere göre Van'da XVII. yüzyılda 118.000 Müslüman ve ortalama 11.000 Ermeni yaşamaktaydı (Kılıç, 2012: 508). 1879'da yapılan nüfus tespitlerinde Van Kazası'nda 10.000 küsür Müslüman olmasına karşın 23.000 Hristiyan bulunmaktaydı. Ancak kaza dışında kalan bölgelerde Müslüman nüfus fazlaydı. Buna göre; Hakkâri'nin Çölemerik ve Gevar kazalarında 17.000 küsür Nesturî bulunmasına karşın bu iki kazada toplam 44.000 Müslüman bulunmaktaydı. Diğer taraftan Hakkâri sancağında 1.200 Yahudi yaşamaktaydı. Böylece bölgede toplam Müslüman sayısının 165.000 olmasına karşın 100.000 Gayrimüslim bulunduğu ve Van'ın oransal olarak nüfusunun %60 Müslüman, %30 Ermeni ve %10 Nesturî olduğu anlaşılmaktadır (BOA, 3669, PLK.p., 1890: 1; BOA, DH.ŞFR, 112/1, R-05-05-1295 (1879): 3).

XIX. yüzyılda Ermeni nüfusun⁴ Müslüman nüfusa göre önemli bir artış gösterdiği gözlenmektedir. Bu durumu Van'ın idari taksimatla ilgili değişmelerine bağlamak mümkündür. Ancak bölgedeki Ermeni nüfus artışını bölge ile ilgili projeler geliştiren başta Rusya olmak üzere birçok devletin politikalarının bölgedeki nüfus üzerinde yarattığı etki üzerinden de okumak gerekir. Nitekim bu politikalar sayesinde XIX. yüzyılda Van'da Ermeni nüfusu ulaşabileceği en yüksek seviyeye

---

⁴ XIX. yüzyıl Ermeni nüfusuyla ilgili birçok kaynakta farklı bilgiler mevcuttur. Konuyla ilgili detaylı bilgi için; Uras, A. Esat. (1976). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Belge Yayınları, s.131-146.

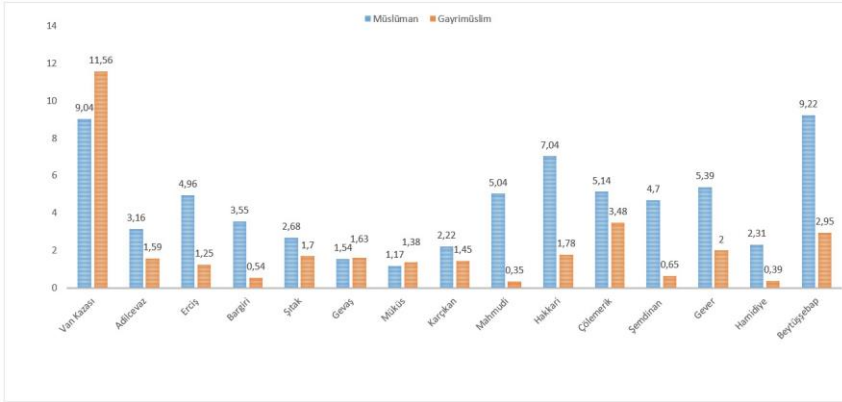
ulaştı. Buna rağmen yukarıda da görüldüğü üzere Ermeni nüfusu % 30'un üzerinde bir nüfus yoğunluğuna sahip olamadı.

Kemal H. Karpat'a göre; 1894-1895'te Van'ın genel nüfusu 273.000 kişiydi (Karpat, 1985: 226). 1896'da çıkan Ermeni isyanlarından (Uras, 1976: 499) dolayı nüfus sayısını tespit etmek imkânsız hale geldi. H. 1315/M. 1897 tarihli Van Vilayet Salnamesine göre Van'a bağlı 15 kaza bulunmaktaydı. Bu kazalar; Van Merkez, Adilcevaz, Erciş, Bargiri, Şıtak, Gevaş, Müküs, Karçıkan, Mahmudi, Hakkâri (Elbak), Çölemerik, Şemdinan, Gever, Hamidiye ve Beytüşşebap'tı. Kazaların nüfusu şu şekildeydi (Van Vilayet Salnamesi, Birinci Defa, 1315: 204);

Kazalar	Müslüman		Toplam	Gayrimüslim		Toplam	Genel Toplam
	Erkek	Kadın		Erkek	Kadın		
Van	14.730	13.220	27.950	20.401	15.347	35.748	63.698
Adilcevaz	4.926	4.850	9.776	2.728	2.188	4.916	14.692
Erciş	8.382	6.973	15.355	2.253	1.630	3.883	19.238
Bargiri	6.550	4.450	11.000	834	858	1.692	12.692
Şıtak (Çatak)	4.348	3.953	8.301	2.656	2.605	5.261	13.562
Gevaş	2.773	2.012	4.785	2.905	2.143	5.048	9.833
Müküs	1.950	1.681	3.631	2.137	2.135	4.272	7.903
Karçıkan	4.432	2.434	6.866	2.587	1.916	4.503	11.369
Mahmudi	9.671	5.925	15.596	589	515	1.104	16.700
Hakkâri	12.429	9.342	21.771	2.809	2.694	5.503	27.274
Çölemerik	8.902	7.000	15.902	6.420	4.338	10.758	26.660
Şemdinan	8.219	6.328	14.547	1.037	996	2.033	16.580
Gever	9.188	7.488	16.676	3.960	2.232	6.192	22.868
Hamidiye	4.220	2.930	7.150	566	670	1.236	8.386
Beytüşşebap	16.962	11.565 ⁵	28.527	5.585	3.552	9.137	37.665
TOPLAM	117.682	90.152	207.834	57.467	43.819	101.286	309.120

Tablodan anlaşıldığı üzere en fazla nüfus 63.698 kişiyle Van Merkez Kaza'da bulunmaktaydı. Genel nüfusun 309.120 olarak gösterildiği tabloda Müslüman erkek nüfus tüm kazalarda Müslüman kadın nüfustan fazla olmasına karşın Gayrimüslim erkek nüfus Bargiri ve Hamidiye Kazalarında Gayrimüslim Kadın nüfusundan azdı. Buna göre; Van nüfusunun bölgelere göre dağılım oranları şöyledir;

⁵ Sayılar toplamında bir fazla çıktığı tespit edilmiş olup verilen sayının 11.564 olduğu düşünülmektedir. Belgede verilen bilgiye sadık kalınmıştır.

Grafikteki göstergelere göre; Gayrimüslim nüfus Van Merkez Kazası'nda %11,56 olmasına karşın Müslüman nüfus 9,04 oranındaydı. Buradaki Gayrimüslim nüfus oranı, bu unsurların yerleşik özellik taşımamasından dolayı daha gerçekçi olmasına rağmen Müslüman nüfusun göçer özelliklerinden dolayı sayılabilirliği zayıftır. Bu nedenle verilen Müslüman nüfus oranı görecelidir. Kanaatimizce Müslüman nüfus oranına 2-3 puan eklenerek hesaplanması daha sağlıklı bir nüfus tespitini ortaya çıkaracaktır. Bu durumda Van Merkez, Müküs ve Gevaş Kazalarında Gayrimüslim nüfus oranı fazlaydı. Gayrimüslim nüfus oranının en az olduğu kazalar Mahmudi, Hamidiye ve Bargiri Kazalarıydı. Müslüman nüfusun oransal olarak Beytüşşebap Kazası'nda en fazla, Müküs Kazası'nda en az olduğu görülmektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde 309.120 olan genel nüfusun yaklaşık % 60'ı Müslüman geri kalanı Ermeni ve diğer Gayrimüslim unsurlardan oluşmaktadır.

Van'ın genel nüfusu 1899-1900'da 281.532, 1903-1904'te 290.954, 1907-1908'de 300.691, 1911'de ise 310.754'tür (Arvas, 2018: 204). Buradan da anlaşıldığına göre dışarıdan bir müdahale olmadığı ve içeride sükûnetin sağlandığı dönemlerde nüfus doğal seyrini koruyabilmekteydi. 25 Kasım 1912'de Osmanlı, Fransız ve İngiliz konsoloslukları tarafından derlenen sayıları karşılaştıran Rus Dışişleri Bakanlığı'nın arşivine göre Van ve Bitlis'in nüfus yapısı şu şekildeydi (АВПРИ, Ф. 151 ПОЛИТАРХИВ, О. 482, Д. 719, Г. 1911-1914, ГОРАД ВАН, С. 246);

MİLLETLER	VAN	BİTLİS	TOPLAM
Kürtler	200.000	270.000	470.000
Ermeniler	120.000	180.000	300.000
Nesturiler	70.000	---	70.000

Türkler	35.000	10.000	45.000
Yezidiler	5.400	4.000	9.400
Yahudiler	1.500	---	1.500
Keldaniler (Katolik)	1.000	4.000	5.000
Yakubi	---	5.000	5.000
Çerkezler	500	1.000	1.500
Romanlar	500	500	1.000
Kıptiler	---	400	400
Diğer	100	100	200
TOPLAM	434.000	475.000	909.000

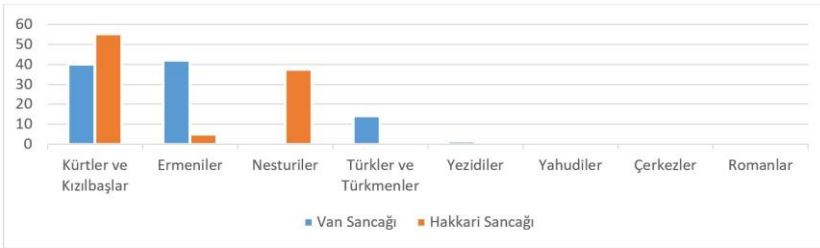
1912'deki bir rapordan aldığımız bu bilgilerin bu tarihten daha önceki bir zamana rastladığını düşünmekteyiz. Bununla beraber, Van'da 11 etnik unsurun yaşadığı ve diğer milletlerinde olduğunu varsayarsak oldukça kozmopolittik bir yapıya sahip olduğu sonucuna varabiliriz. Raporda elde edilen nüfus sayısı 434.000 kişi olarak verilmekle beraber sayılarda küsurat hesaplarının yapılmadığı ve yuvarlama hesaplamalar yapılarak ortalama bir sayı elde edildiği göze çarpmaktadır. Gayrimüslim nüfusun oldukça fazla gösterildiğini düşünmemizin yanı sıra özellikle Nesturîlerin sayısı 70.000 olarak verilmesine rağmen elimizdeki belgelerde bu sayı oldukça azdır⁶. En fazla Kürt nüfusunun olduğu bu belgede en az nüfusa sahip olan unsurlar Çerkezler ve Romanlar olarak belirtilmektedir. Burada Kürt nüfusunun da doğru olmama ihtimali üzerinde durmak gerekir. Çünkü Nesturîlerin ve Kürtlerin göçebe bir yaşam tarzı olması ve vergi mükellefiyetlerinden dolayı kayıt altına alınmak istememeleri söz konusudur. Bunun yanı sıra bu dönemde aşiretlerin sürekli sınır ihlalleri yaparak buldukları bölgeleri terk etmelerinden dolayı nüfus sayılarını tespit etmek oldukça zor hale gelmekteydi. Yine Rus verilerine göre 1914'te Van'ın demografik yapısı şu şekildeydi (АВПРИ, Ф. 151 ПОЛИТАРХИВ, О. 482, Д. 4333, Г. 1914-1917, С. 12);

⁶1900'da Çölemerik Kazası ile Hakkâri Sancağı'na bağlı diğer kazalardaki Nesturî sayısı 9.736 Erkek ve 9.566 Kadın toplam 19.302 olarak verilmiştir. BOA, Y.PRK.KOM., 10/73, H-26-09-1318, s. 6. 1914 verilerine göre Osmanlı'da bulunan toplam Nesturî sayısı 8,091 kişiydi. Bunun 7,936'sı yerli 155'i ise yabancı olarak hesaplanmıştır. Ayrıca bunların 4.524'ü Erkek, 3.567'si kadındı. Detaylı bilgi için bakınız: Memalik-i Osmaniye'de tahriri icra edilmiş vilayetdeki milletlerin yerli yabancı olarak 332 senesi ibtidasında tahakkuk eden mikdar-ı nüfusunu irae eden icmalî umumidir, s. 1.

MİLLETLER	VAN	HAKKÂRİ	TOPLAM
Kürtler ve Kızılbaşlar	95.536	103.480	198.016
Ermeniler	100.416	9.472	109.888
Nesturiler	3.096	70.200	73.296
Türkler ve Türkmenler	34.080	2.768	36.848
Yezidiler	4.112	---	4.112
Yahudiler	---	1.592	1.592
Çerkezler	976	---	976
Romanlar	448	---	448
TOPLAM	238.664	187.512	425.176

Buradaki verilerde hemen hemen 1912'deki veriler ile benzerlik göstermektedir. İlginç olan Kürtler ve Kızılbaşların (Şiîlerin) birlikte yazılmış olmasıdır. Bilinen bir gerçektir ki bölgede Şiî Kürt yoktur. Kürt nüfusun hemen hemen tamamı Sünnî'dir. Bu nedenle bu grubun Kürt nüfus içinde gösterilmesi etnisite üzerinden nüfus okumalarında ayrı bir sorun oluşturmaktadır. Bölgedeki Türkmen Şiîlerin yok sayılması gibi bir durumu ortaya çıkarmaktadır. Bu sebepten ve bölgenin Kürt nüfusunun Müslüman gruplar üzerindeki dominant özelliklerinden dolayı belki de bölgede nüfus varlığının rakamsal karşılığını bulamayan tek unsur Türklerdir. Ayrıca Çerkezlerin nüfusunda artış olmakla beraber Keldanîlere ait herhangi bir veri yoktur. Bunun yanı sıra Van ve Hakkâri sancaklarında bulunan nüfus oranları şöyleydi;

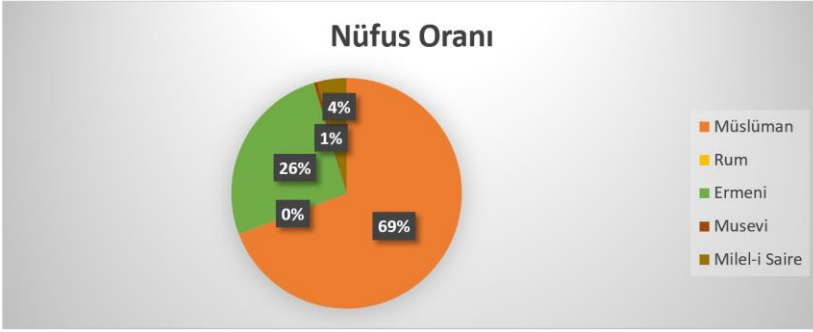

Etnik unsurların birbirlerine oranının gösterildiği grafikte Kürtler ve Kızılbaşlar fazla olmakla beraber Çerkezler ve Romanlar azınlıktaydı. Nesturiler Osmanlı verilerine göre oldukça az olmakla beraber genel nüfusun 425.176 verilmesine karşın elimizde bulunan verilere göre Van'ın nüfusu 259.141 kişi olarak hesaplandı (Karpas, 1985: 190). Osmanlı'nın tutmuş olduğu verilere göre Van'ın nüfus yapısı şu şekildeydi ("Memalik-i Osmaniye'de tahriri icra edilmiş", 1332: 2);

Milletler	Erkek	Kadın	TOPLAM
Müslüman	99.458	79.922	179.380
Rum	1	---	1

Ermeni	38.457	29.335	67.792
Musevi	698	685	1.383
Milel-i saire	5.840	4.745	10.585
TOPLAM	144.454	114.687	259.141

Osmanlı verilerine baktığımızda en fazla nüfus Müslüman nüfus olarak verilmiş ve Müslümanlar etnik olarak ayrı ayrı hesaplanmamıştır. %69,22 Müslüman, %26,16 Ermeni, %0,53 Musevi, %4,08 Milel-i Saire nüfus oranı tespit edilmiştir. Sadece 1 Rum'un olduğu Van'da toplam 67.792 Ermeni nüfusu olduğu belirtilmiştir. Bu sayı Rus verilerine göre oldukça az gösterilmiştir. Yahudiler de Rus verilerine göre daha az verilmiştir. Nesturî nüfusuna yer verilmeyen tabloda Milel-i Saire tabiriyle diğer milletlerin sayısı 10.585 olarak hesaplanmıştır.

Osmanlı Devleti ile Rusya'nın tutmuş olduğu verilerdeki farklılığın sebebi kayıtsız olan nüfustan kaynaklanmaktadır. Bu açıdan konar-göçer aşiretlere mensup 122.370 Müslüman 33.909 Nesturî ve 2.122 diğer etnik unsurlardan kişilerin olduğu tahmin edilmektedir. Bu sayılar eklendiğinde Van'ın nüfusu 417.442'ye ulaşmaktadır (Sakin,2008: 228, 229). Bu verilere bakıldığında Rusya'nın genel nüfus hakkında vermiş olduğu bilgilere yaklaşık bir sayı elde etmiş oluruz.1914'te Van'ın kaza nüfusları ve cinsiyete göre dağılımı şu şekildeydi ("Memalik-i Osmaniye'de tahriri icra edilmiş", 1332: 16; Karpat, 1985: 182);

Kaza	Erkek	Kadın	Toplam
Merkez	44.492	35.244	79.736
Şıtak (Çatak)	6.939	5.778	12.717
Adilcevaz	8.753	6.916	15.669
Gevaş	16.655	11.988	28.643
Erciş	19.451	15.955	35.406

Hakkâri	15.057	12.623	27.680
Mahmudi	7.673	5.286	12.959
Şemdinan	5.857	5.883	11.740
Gever	9.852	7.029	16.881
Hoşap	4.837	3.869	8.706
Çölemerik	4.888	4.116	9.004
TOPLAM	144.454	114.687	259.141

Merkez nüfus 76.736 olmakla beraber toplam nüfusa oranı %30,76'dı. Şemdinan dışında tüm kazalarda erkek nüfus kadın nüfustan fazla olmakla beraber kazaların toplam nüfus oranı şu şekildeydi; Şıtak %4,90, Adilcevaş %6,04, Gevaş %11,05, Erciş %13,66, Hakkâri %10,68, Mahmudi %5,00, Şemdinan %4,53, Gever %6,51, Hoşap %3,35, Çölemerik %3,47'di. Bunun yanı sıra Osmanlı verilerine göre toplam nüfusun dinî ve cinsiyet dağılımı şu şekildeydi ("Memalik-i Osmaniye'de tahriri icra edilmiş", 1332: 16);

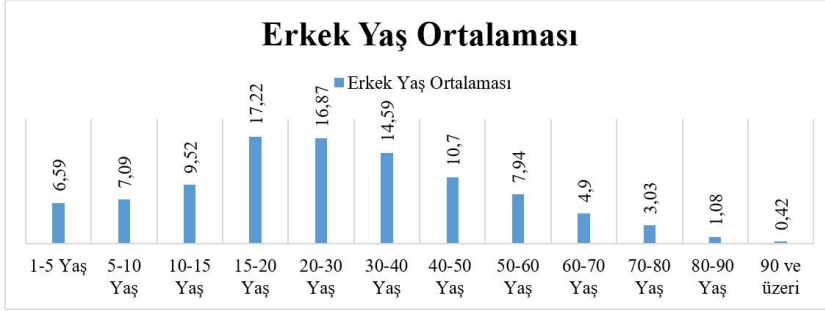
Kazalar	Müslüman		Rum		Ermeni		Musevi		Milel-i Saire	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Merkez	24.996	20.123	---	---	19.035	14.754	---	---	461	367
Şıtak	4.588	3.544	---	---	2.193	2.099	---	---	158	135
Adilcevaş	6.176	4.644	---	---	2.577	2.272	---	---	---	---
Gevaş	10.337	7.786	---	---	6.318	4.202	---	---	---	---
Erciş	14.627	12.696	---	---	4.824	3.259	---	---	---	---
Hakkari	11.953	9.895	1	---	1.829	1.632	424	412	850	684
Mahmudi	6.239	3.991	---	---	276	252			1.158	1.043
Şemdinan	4.919	4.954	---	---	---	---	127	147	811	782
Gever	7.413	5.358	---	---	609	350	147	126	1.683	1.195
Hoşap	4.201	3.490	---	---	636	379	---	---	---	---
Çölemerik	4.009	3.441	---	---	160	136	---	---	719	539
Toplam	99.458	79.922	1	---	38.457	29.335	698	685	5.840	4.745
G. Toplam	179.380		1		67.792		1.383		10.585	

Sadece bir Rum erkeğin olduğu Van vilayetinde etnik olarak tüm erkek nüfus oranları kadın nüfus oranlarına göre fazlaydı. 1914'te

Van'ın yüz ölçümü 45.553, nüfus yoğunluğu 5,68'di. 11 Kaza, 13 Nahiye ve 1.574 köyden oluşmaktaydı ("Memalik-i Osmaniye'de tahriri icra edilmiş", 1332: 3). Van bölgesinde bulunan nüfusun evli ve bekâr sayılarında da farklılık olmakla beraber küçük yaşta evliliklerin oldukça az olduğu bölgede evlenme yaşının ağırlıklı olarak 15 ve üzeri olduğu görülmektedir. 1914'te erkek nüfusun evli ve bekâr sayısı şu şekildeydi ("Memalik-i Osmaniye'de tahriri icra edilmiş", 1332: 3);

Yaş	Bekâr	Evli	Toplam
1-5	9.524	---	9.524
5-10	10.246	---	10.246
10-15	13.342	421	13.763
15-20	19.942	4.945	24.887
20-30	10.526	13.845	24.371
30-40	7.441	13.641	21.082
40-50	5.224	10.246	15.470
50-60	2.585	8.886	11.471
60-70	2.442	4.647	7.089
70-80	925	3.453	4.378
80-90	641	921	1.562
90 ve üzeri	326	285	611
TOPLAM	83.164	61.290	144.454

Bekâr sayısı %57,57 olmasına karşın evli nüfus oranı %42,43'tü. Genç bir nüfusa sahip olan Van'ın erkek nüfusunun yaş ortalaması şu şekildeydi.

Van vilayetinde kadınların evlenme yaşı erkeklere göre farklı olmakla beraber kadınlar daha küçük yaşlarda evlendiler. Bekâr nüfus oranı %36,47 olmasına karşın evli nüfus oranı %63,53'tü. Kadın nüfusun evli ve bekâr sayısı şu şekildeydi ("Memalik-i Osmaniye'de tahriri icra edilmiş", 1332: 6);

Yaş	Bekâr	Evli	Toplam
1-5	2.841	---	2.841
5-10	3.560	---	3.560
10-15	9.845	2.315	12.160

15-20	4.367	9.648	14.015
20-30	1.141	11.385	12.526
30-40	2.360	18.189	20.549
40-50	5.360	21.146	26.506
50-60	5.326	6.385	11.711
60-70	3.269	2.765	6.034
70-80	2.203	865	3.068
80-90	922	133	1.055
90 ve üzeri	641	21	662
TOPLAM	41.835	72.852	114.687

10-15 yaş aralığında evliliklerin görüldüğü kadınlarda en fazla 30-40 yaş aralığında evlilik oranı görülmektedir. Kadın nüfusunun çoğunun evli olduğu Van toplumunda I. Dünya Savaşı'yla birlikte oransal değişikliklerin olduğu görülecektir.

2) I. Dünya Savaşı'ndan Sonra Van'da Meydana Gelen Göç Olayları ve Demografik Yapı

I. Dünya Savaşı, Osmanlı'nın hem iç hem de dış düşmana karşı mücadele ettiği bir savaş oldu. Savaşın en yoğun yaşandığı bölgelerden biri olan Van'da yukarıda anlatmaya çalıştığımız demografik yapıdan eser kalmamakla beraber Van şehrinde yaşayan nüfusun tamamı ya şehit edildi ya da göç etmeye mecbur bırakıldı. Ermenilerin isyan etmesi ile başlayan süreç ve bu süreçte yaşanan olaylar Van'ın nüfus yapısı üzerinde oldukça etkileyici gelişmelere neden olacaktır. İsyân sürecinde Van'da büyük bir Müslüman kitlenin öldürülmesi ya da göçe zorlanması Müslüman nüfusun azalmasına neden olmakla beraber Ermeni tehciri ile de Ermeni nüfus azaldı. Bu gelişmelerden sonra her ne kadar bir geri dönüş hikâyesi söz konusu olsa da Van 1990 yılında görülen PKK terörünün sebep olduğu Van'a doğru yapılan göç hareketlerine kadar eski nüfus yoğunluğuna ulaşamayacaktır.

Van'da yaşanan olaylardan sonra göç eden nüfus istatistiğine göre; iltica edenlerden 108.000 kişi ölmesinin yanı sıra 100.000 kişi ise farklı bölgelere iskân edildi (Efkâr, 1335: 2). Savaştan önce Van'da bulunan 1.755 köyün 1.232'si Müslüman, 115'i Ermeni ve 408'i farklı etnik unsurları bünyesinde barındırıyordu (Uras, 1976: 667). Savaştan sonra, 1918'de Vali Haydar Bey⁷ tarafından verilen malumata göre; Van'da bulunan 1.570 köyün 116'sı tamamen 81'i ise kısmen Ermenilerin bulunduğu yerlerdir (BOA, DH. SN. THR. 82/55, H-29-

⁷ Vali Haydar Bey, 17 Mart 1918'de Van Valiliğine tayin edilmekle beraber Ermeni iddialarının çürütülmesinde ve milli mücadele sürecinde önemli işler yaparak adından söz ettirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız; Mustafa Sarı, Milli Mücadele Başlarında Bir Devlet Adamı Van Valisi Haydar (Vaner) Bey, History Studies, 4/1, Ankara 2012, s. 451.

04-1337: 22). Gevaş Kazasıyla Müküs Nahiyelerinde bulunan 219 nahiyeden 71 karye tamamen Ermeni olmakla beraber 31 karye Müslümandı (BOA, DH. SN. THR. 82/55, H-29-04-1337: 23). Yine aynı dönemde Vali Haydar Bey tarafından bildirildiğine göre Van'ın nüfusu kayıt altına alınmamakla beraber bu konuda farklı görüşler bulunmaktadır. Valiliğin yaptığı tahminlere göre 1918'de Van'ın toplam nüfusu 270.500 kişidir. Bunun 201.950'si Müslüman, 54.000'i Ermeni, 10.700'ü Nesturî, 2.000'i Yezidi ve 2.850'si Musevi'dir. Rus, Fransız ve İngiliz müelliflerinin tuttuğu kayıtlara göre; 1918'de Van'ın toplam nüfusu 416.800 kişidir. 45.000'i Türk, 255.800'ü Kürt, 68.000'i Ermeni, 42.000'i Nesturî, 3.000'i Musevi ve 3.000'i Yezidi'dir. Bunun yanı sıra Ermenilere göre Van'da 80.000 Ermeni olduğu iddiasına karşılık Vali Haydar Bey ancak 1.000 Ermeni olduğunu bildirmekteydi (BOA, DH. SN. THR. 82/55, H-29-04-1337: 16).

Van'ın düşman işgalinden kurtarılmasından sonra vilayetteki 750 kadar Ermeni, altı ay kadar Van Gölü'nün Çarpanak Adası'nda gizlendikten sonra Türk kuvvetlerine teslim oldular. Teslim olan Ermenilere 10 Ekim 1918 tarihli emirle yiyecek yardımı da yapıldı (Öğün, 2015: 421). Muhtemeldir ki Vali Haydar Bey'in iddia ettiği 1.000 kişi arasında bu Ermeniler de vardı. Bir süre daha Van'da barınan Ermeniler Gümrü Anlaşması sonucunda kendi istekleriyle Ermenistan'a göç ettiler (Öğün, 2001: 605). Bu bilgilerden yola çıkarak halk arasındaki söylentiler de göz önüne alındığında Van'ın kurtuluşundan sonra muhtemelen bazı Ermeniler Müslüman olup Van'da kaldı. Aynı zamanda bunlar din değiştirdikleri için kimlikleri hakkında tespit zorlaştı.

Dâhiliye nezaretine gönderilen yazıda Van'da bulunan Ermeni, Nesturî ve Yezidilerin seferberlik zamanında firar ettikleri bilgisi verilmekteydi (BOA, DH. ŞFR. 589/127, R-17-07-1334: 1). 1918'de Valiliğin bildirdiğine göre Van'da bulunan nüfusun etnik ve bölgesel olarak dağılımı şu şekildedir (BOA, DH. SN. THR. 82/55, H-29-04-1337: 7-9);

Van Valiliğinin Tahminine Göre Nüfusun Kazalara Göre Taksimi						
Kaza İsmi	Müslüman	Yezidi	Ermeni	Nesturî	Yahudi	Toplam
Elban	20.350	---	4.000	5.000	650	30.000
Gevar	11.000	---	600	1.100	500	13.200
Hoşap	7.500	---	1.500	---	---	9.000
Çölemerik	7.800	---	1.500 ⁸	1.100	---	9.000

⁸ Sayılar toplandığında 10.400 rakamına ulaşmakla beraber verilen rakamların yanlış yazıldığını düşünmekteyiz. Ermeni sayısı 100 olarak girilmesi durumunda Hakkâri

Şemdinan	11.000	---	---	2.000	700	13.700
Hakkâri Sancağı	57.650	---	6.200	9.200	1.850	74.900
Şitak	9.000	---	5.000	---	---	14.000
Mamûratü'l-Reşad	7.000	---	400	600	---	8.000
Muradiye	14.700	400	900	---	---	16.000
Adilcevaz	12.000	---	3.000	---	---	15.000
Gevaş	21.100	---	5.900	---	---	27.000
Erciş	32.100	---	2.900	---	---	35.000
Saray	13.900	1.600	100	400	---	16.000
Van Sancağı	34.500	---	29.600	500	---	64.600
Van San. Toplamı	144.300	2.000	47.800	1.500	---	195.600
Genel Toplam	201.950	2.000	54.000	10.700	1.850	270.500

Rus, İngiliz ve Fransız Müelliflerin Tahmini Üzerine Nüfusun Kazalara Göre Taksimi							
Kaza İsmi	Türk	Kürt	Yezidi	Ermeni	Nesturî	Yahudi	Toplam
Elban	350	30.000	---	4.000	5.000	650	40.000
Gevar	250	16.000	---	600	2.600	500	19.950
Hoşap	150	11.000 ⁹	---	1.500	---	---	11.650
Çölemerik	150	49.150	---	200	29.300	950	79.750
Şemdinan	100	21.000	---	---	3.000	900	25.000
Hakkâri Sancağı	1.000	126.150	---	6.300	39.900	3.000	176.350
Şitak	50	12.950	---	6.000	---	---	19.000
Mamûratü'l-Reşad	50	8.350	---	600	1.000	---	10.000
Muradiye	100	23.100 ¹⁰	500	1.250	---	---	25.000
Adilcevaz	6.000	9.500	---	5.500	---	---	21.000
Gevaş	150	21.850	---	8.000	---	---	30.000
Erciş	8.500	25.000	---	4.500	---	---	38.000
Saray	150	14.850	2.500	200	500	---	18.200
Van Sancağı	29.000	14.000	---	35.650	200	---	79.250
Van San. Toplamı	44.000	129.600	3.000	61.700	1.700	---	240.450
Genel Toplam	45.000	255.800	3.000	68.000	42.000 ¹¹	3.000	416.800

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Van nüfusunun cinsiyete göre dağılımında büyük değişiklikler meydana geldi. Erkek nüfusuna oranla kadın nüfusunun oldukça arttığı bildirilmekle beraber bazı köylerde erkek kalmadığı bazı köylerde ise on hanede çalışabilecek sadece bir erkek bulunduğu bildirilmektedir (Öğün, 2004: 89).

Sancağındaki toplam Ermeni sayısı 6.200 olacağından büyük ihtimalle burada bulunan Ermeni sayısı 100 olmalıdır. Belgedeki rakamlarda çelişki olduğu saptanmıştır.

⁹ Verilen Kürt sayısının 10.000 olması muhtemel olmakla beraber arşiv belgesinde verilen rakamlar değiştirilmeden yazılmıştır.

¹⁰ Sayılar toplandığında 24.950 rakamına ulaşmakla beraber Kürt nüfusunun toplam değeri 50 eksik çıktığından dolayı Muradiye'deki Kürt nüfusunun 23.150 olduğunu düşünmekteyiz.

¹¹ Toplam Nesturî sayısı 41.600 çıkmakla beraber belgedeki verilere sadık kalınarak değişiklik yapılmamıştır.

1918'de daha önce Van'dan göç etmiş kişilerin geri dönüşleri başladı. Bu geri dönenler arasında Müslüman nüfusun yanı sıra Gayrimüslim nüfus da vardı. Ermenilerin geri dönüşleri ile ilgili çalışmalar yapılmakla beraber hastalık ve vasıta sorunları sebebiyle Diyarbakır'dan Van'a gelecek Ermenilerin kullanacakları güzergah Ahlat-Adilcevaz-Erciş şeklinde planlandı (BCA, 272.00.00.11.13.43.8.1, 8-12-1918: 1). Ayrıca geri dönen mültecilerin iskân edilecekleri yerlerin hazırlanması için gerekli hazırlıkların yapılması istenmekteydi. Özellikle mali durumu iyi olan mültecilerin dönmeleri konusunda yardımcı olunması istenmekle beraber bu anlamda Trabzon ve Bitlis mültecilerin dönmelerine izin verildi. Ancak izin verilenlerin dışında kontrolsüz bir şekilde dönenler bazı asayiş sorunlarının ortaya çıkmasına sebep oldular. Bu anlamda Elazığ ve Malatya gibi yerlerden akın ederek gelen mültecileri kontrol etmek zor olduğu gibi mülteciler arasında çıkan salgın hastalıklar durumu daha kötü hale getirmekteydi (BCA, 272.0.0.12.37.20.2, 05-05-192: 1). Bundan dolayı birçok mülteci arasında mağduriyet yaşandığı gibi meskûn olan ahali de bu durumdan zarar görmekteydi. Van'daki Abbas Ağa Cami İmamı olan Osman Efendi, Malatya'dan Van'a sevk edilmek için ricada bulunması örneğinde olduğu gibi dönüş için pek çok münferit müracaat yapılmaktaydı (BCA, 272.0.0.12.38.32.1-4, 13.06.1921: 1). Anadolu'nun birçok bölgesinde bulunan Vanlı mülteciler memleketlerine dönme arzusunda idi. Meskûn buldukları yerlerde temel ihtiyaçlarını karşılayamadıkları ile ilgili şikâyetle bulunuyorlardı. Aynı zamanda başka bölgelere sevkleri için bazı kişilerin önderliğinde imza toplayarak talepte bulundular (BCA, 272.0.0.14.76.25.6.1-2, 14.06.1921: 1).

Van'da Müslüman Türk nüfusunun iskân faaliyetleri için çalışmalar yapan Vali Haydar Bey, İran sınırında bulunan ahalinin Van'da iskân ettirilmesini istemekteydi. Özellikle Urmiye, Hoy, Selmas ve Makû aşiretlerinin Van'da iskân ettirilebileceği düşünüldü ve bu amaçla 5.000 kişi iskân ettirildi. Günümüzde Van'da hayatlarına devam eden Küresini olarak adlandırılan grup Dr. Ferit Yücebaş'a göre de ilk defa bu tarihte Van'da iskân ettirildi (Yücebaş, 2019: 79).

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Rus işgali ve Ermenilerin mezaliminden dolayı şark vilayetlerinden toplam 902.865 kişi göç etmek zorunda kaldı (Efkâr, 1335: 2). 10 Nisan 1920 tarihine kadar Van'dan göç eden kişi sayısı 102.808 kişi olmakla beraber bunlardan 35.415 kişi Van'a sevk edildi (İleri, 1336: 2). Van'a geri dönen mültecilerin sağlığını muhafaza etmekle beraber salgın hastalıkların önüne geçebilmek için çevre vilayetlerden 15 sıhhiye memuru ve ilaç

gönderilmesi amacıyla çalışmalar yapıldı. Ayrıca bu faaliyette askeri sağlık teşkilatından da yardım alındı (İpek, 1999: 203).

Bütün bu geri dönen mültecilerin yerleştirilmesi ile ilgili süreçte Van'ın savaş sonrası nüfus yapısını etkileyecek faaliyetler devam etti. Mart 1921'de Van mültecilerinden 100 hanenin Konya'nın Kadınhanı Kazası'na iskân edilmesi için izin verilirken (Öğün, 2004: 211) Iğdır ve Kulp Kazalarına iltica eden Azerilerin Eylül 1921'de vatandaşlığa geçmeleri şartıyla Van'da iskân edilmeleri hakkında karar alındı (BCA,030.18.01.01.3.32.7, 08-09-1921).

Diğer taraftan Van'da mültecilerin iskânı için arazi temini konusunda çalışmalar yapılmakla beraber emvali metrukelerin tahsis işlemlerine de başlandı. Bazı mülteciler emvali metrukeleri alım ve satım işlemleri için çalıştı (BCA, 272.0.0.11.16.67.6.1-2, 02.09.1923). Bu dönemde emvali metruke konusunda birçok sorun çıktı. Van'a dönen mültecilerin iskân edileceği yerler olarak kullanılan emvali metrukeler bölgede meskûn olan ahali ile bir başka yerden gelen halkın arasında sorunlar oluşturduğu gibi iskânları zamanında yapılamayan göçmenlerin sorun yaşamasına da sebep oldu. Özellikle Hakkâri, Başkale ve Çölemerik gibi bölgelerden Merkez Kaza'da bulunan bölgelere iskân girişimi veya tam tersi durumların oluşması Van'da sükûnetin sağlanmasını geciktirdi (BCA, 272.0.0.12.42.53.21.1-9, 29.09.1924). Muhtaç olanların emvali metruke evlerinde barındırılması düşüncesi doğrultusunda Başkale, Çölemerik, Gevar ve Hoşap ahalisinden yardıma muhtaç olanlara bu hakkın tanınması gerektiği bildirildi. Ancak yardıma muhtaç olanların tespit edilmesi ve uygun şekilde iskân edilme durumları birçok sorunun çıkmasına sebep oldu (BCA, 272.0.0.12.42.54.1.1-25, 01.09.1924: 1).

Tabi ki bu süreç iskân ve iaşe ile ilgili zorlukları da beraberinde getirdi. Bu nedenle muhacirlerin iskân ve iaşe durumlarıyla ilgili olarak Van Milletvekili Haydar Bey tarafından 1922 yılında belirlenen tahsisata, 2,5 milyon lira daha ilave edilmesi için TBMM'de kanun teklifi verildi (TBMM, Zabıt Ceridesi, I. Dönem, XXIV, 125. Birleşim, 1922: 116). Ayrıca Van'a gelen mültecilerin iskân ve iaşelerinin temini noktasında başka birçok sorunla karşılaşıldı. Bunun için birçok defa yardım talebinde bulunulmakla beraber mültecilerin iaşe ve iskânları için 1924'te Aşar ve Muhacirin Müdüriyeti tarafından 500 lira tahsis edildi (BCA, 272.0.0.12.43.58.4.1-6, 26.11.1924: 1). Ayrıca savaş süresince tahrip edilen ve kullanılamaz hale gelen yerlerin imar işlemleri için yardım talebinde bulunuldu (BCA, 272.0.0.12.43.60.18.1-5, 04.01.1925: 1).

Bu dönemde Van'a doğru yoğun bir nüfus hareketi söz konusu iken (BCA, 272.00.00.12.41.47.3.1-3, 01-04-1924: 1) muhtemelen

Van'daki hayat standartlarından dolayı daha önce Van'a yerleştirilmiş olan ailelerin İran'a ve Rusya'ya göç etme talepleri olmaktadır. Bu amaçla Beyazıt'a gelen Kafkas kökenli ailelerin bu girişimleri tereddütle karşılanmakla beraber konu ile ilgili bir araştırma yapılması istenmekteydi (BCA, 272.0.0.11.19.95.17.1, 25.09.1924: 1). Fakat Van'dan başka bir yere göç talebi sadece bu Kafkas kökenli ailelerle sınırlı değildir. Mesela Van milletvekili İbrahim ve kardeşi Abdullah Beyler de Van'da sahip oldukları emlak ve araziye karşılık olması koşuluyla batı illerinin herhangi birinde emlak ve arazi verilirse göç etmek istediklerini talep etti ve bu talepleri uygun görüldü (BCA,30.18.1.1.20.51.16. 11-08-1926: 1).

Van'ın Muradiye kazasının Göçek Köyü'nden olduğunu beyan eden 95 yaşındaki Abdulkadir oğlu Mustafa, İzmir'in Kemalpaşa Kazası'na yanlılıkla gönderildiğini söyleyerek Van'a sevk edilmesi için talepte bulunması örneğinde olduğu gibi (BCA, 272.0.0.11.22.116.4.1, 21.07.1927: 1) mülteciler her defasında mağduriyetlerini ifade etmekle beraber haksız şekilde başka vilayetlere gönderildiklerine dair şikâyette bulunmaktaydı.

Van halkının savaştan önce durumları her ne kadar iyi olsa da savaştan sonra mülteci durumuna düştükleri için sefalet çekmekteydiler (BCA, 272.0.0.11.22.116.8.1, 02-08-1927:1). Mağdurlar, hem yaşanan sefalet ve hem de iskân sorununun çözümü için Mustafa Kemal Paşa'nın da içinde bulunduğu devlet erkânına mektuplar yazarak soruna çare aradılar (BCA, 272.0.0.11.23.118.10.1-2., 03.11.1927: 1).

Oldukça kötü durumda olan mülteciler çok yakın mesafelere dahi kendi imkânlarıyla gidemeyerek hükümetten yardım talep ettiler (BCA, 272.0.0.11.23.118.11, 03.11.1927: 1). 1927'de Vanlı mültecilerden aile fertlerini kaybedenler buldukları bölgelerden başka yerlere göç etmek için izin istemekteydi (BCA, 272.0.0.11.23.118.13., 05.11.1927: 1). Van'dan göç eden aileler yoklukla birlikte parçalanmışlığın ve gittikleri yerlerde yaşadıkları yalnızlığın ıstırabını da çekmekteydi. Bu nedenle birçok aile bu parçalanmışlığa çözüm bulmak için çareler arıyordu (BCA, 272.0.0.11.23.118.14., 05.11.1927, BCA, 272.0.0.11.23.118.32., 10.11.1927).

Mültecilere gittikleri yerlerde devlet tarafından emlak ve araziler verilerek iskân ettikleri yerlerde kalmaları sağlanmaya çalışıldı. Ancak, iskân edildikleri yerlerden başka yerlere göç etmenin yollarını aradılar. Bunun en önemli nedeni devletin onları iskân edildikleri yerlerde tutmak için aldığı tedbirlere yerel yöneticilerin uymamasından kaynaklanıyordu. Bazen devlet tarafından mültecilere verilen bu emlak ve arazilere yerel yöneticiler tarafından el konulduğu görüldü. Bu

durum mülteciler için ayrı bir sıkıntı sebebi oldu (BCA, 272.00.00.12.55.140.7.,27.11.1927; BCA, 272.0.0.12.61.173.10.1-8,01.12.1928: 1).

3) 1927 Sayımlarına Göre Van'da Göç ve Demografik Yapı

1927 sayımına göre Van'ın nüfusu 75.329 kişiydi. Yüz ölçümü 21.605 km² olmakla birlikte kilometrekareye düşen kişi oranı 3,4'tü. Bu durum Van'ı Türkiye genelinde Hakkâri'den sonra en az nüfus yoğunluğuna sahip şehri yapmaktaydı. Bu dönemde nüfusu az olan Van'da yerleşim alanları 865 gibi nüfus sayısına göre bir hayli fazlaydı ("1927 Umumi Nüfus Tahriri", 1929: 13). Bu yerleşim mevkileri ve nüfus sayısı orantısızlığının nedeni her bölgeye düşen nüfus oranıyla ilgilidir. Km² başına düşen nüfus adedi itibarıyla en zayıf olan bölge Van'ın da içinde bulunduğu Doğu Anadolu illeridir. Bu bölgede her mevkiye 156 nüfus isabet etmektedir. Bu rakam 315 olan Türkiye ortalamasının bir hayli altındadır (1927 Umumi Nüfus Tahriri, 1929: 14) ki Van zaten Türkiye ortalamasının bir hayli altında olan Doğu Anadolu ortalamasının da altındaydı. Nüfus kalitesi bakımından Türkiye genelinenin bir hayli gerisinde olan Van, engelli nüfus azlığıyla sadece bu açıdan olumlu bir durum göstermekteydi (1927 Umumi Nüfus Tahriri, 1929: 30).

1927 nüfusunun medeni hal, yaş grupları ve tahsil itibarıyla dağılımı şu şekildeydi (1927 Umumi Nüfus Tahriri, 1929: 46);

Cinsi yet	Medeni Hali					Yaş Grupları				Tahsil Durumu	
	Bekâr	Evlî	Dul	Baş	Meçhul	0-20	20-60	61+	Yaşı Meçhul	Okuma bilen	Okuma bilmeyen
Erkek	54.66	43.84	1.42	0.06	0.02	50.51	44.70	4.54	0.25	2.39	97.61
Kadın	45.89	47.14	6.86	0.08	0.03	46.43	49.94	3.55	0.08	0.12	99.88
Toplam	50.50	45.40	4.00	0.07	0.03	48.56	47.19	4.08	0.17	1.30	98.70

Elde edilen verilere göre bu dönemde okuryazarlığın en az olduğu illerin başında Van görülmektedir ("1927 Umumi Nüfus Tahriri", 1929: 25, 26). Buna paralel olarak da meslek sahibi olma oranı da Türkiye genelinenin bir hayli gerisindedir ("1927 Umumi Nüfus Tahriri", 1929: 30). Nüfusun 0,99'u Müslüman olmasıyla birlikte küçük gruplardan oluşsa da farklı dinsel grupların varlığı açısından bir zenginlikten söz edilebilir (1927 Umumi Nüfus Tahriri, 1929: 30). Yine Van'daki nüfus % 7,25'e karşılık gelen 5.459 kişi ecnebi

memleketlerde doğdu. Bu rakam Türkiye genel nüfusuna göre oldukça yüksek bir rakamdır ki, bu özellik Van'daki nüfus hareketliğinin göstergesidir (1927 Umumi Nüfus Tahriri, 1929: 36).

Yine Van'daki nüfus istatistiklerine baktığımızda nüfusun cinsiyete göre dağılımı Türkiye geneline göre farklılık göstermektedir. Türkiye genelinde kadın nüfus erkek nüfustan fazla olmasına rağmen Van'ın da içinde bulunduğu 13 ilde erkek nüfus kadın nüfustan fazladır. Buna göre Van'ın kadın nüfusu 1.000 erkeğe karşın 905'tir (1927 Umumi Nüfus Tahriri, 1929: 18). Önceki sayımlarda da Van'da erkek nüfus 1918'deki veriler dışında fazla görülmektedir. İstihdam ve ekonomik rol üstlenme açısından da bütün Türkiye'de olduğu gibi kadınlar erkek nüfusun bir hayli gerisinde kaldı (1927 Umumi Nüfus Tahriri, 1929: 52). Ayrıca cinsiyete göre evlilik durumu da Türkiye geneline göre farklılık göstermektedir. Türkiye genelinde erkek evlilik oranı %42.60 kadınlarda ise %41.97 iken Van'da evli kadın oranı %47.14'tür. Van'dan sonra %46.62 Hakkâri ve %45.72 Gümüşhane gelmektedir (1927 Umumi Nüfus Tahriri, 1929: 39-46).

Van'da 1928'e kadar toplam 942 hane Kafkas ve 604 hane İran mültecisi bulunmaktaydı. Vilayet dâhilinde mübadil muhacir olmadığı gibi Rum emvali de bulunmamaktaydı. 106 İran, 627 Kafkas ve 512 afetzede ailesinin 72 hanesine 1.236 dönüm arazi dağıtılmakla beraber afetzedelerden 36 hanede 182 nüfusa yardım yapıldığı bildirilmekteydi. Ayrıca afetzedelerden 471 haneye yardım yapılacağı gibi gelecek olan göçmenler için 252.455 dönüm arazi 12.549 dönüm arsa, 78.736 dönüm çayır, 125.050 dönüm mera ve 640 dönüm orman tahsis edildi (BCA, 272.0.0.11.23.122.11.1-7,26.01.1928: 1).

Van bölgesi daha sonraki süreçte de göçe maruz kaldı. 1930'lu yıllarda ülkenin çeşitli bölgelerinde geçim sıkıntısı yaşayan kişiler devlet tarafından Van'a göçürüldü. Bu doğrultuda Kars'tan 138 kişi Sürmene'den 160 hanede yaklaşık 1.000 kişi Van'a iskân ettirildi. Azerbaycan ve başka bölgelerden kişiler Van'a göçürülmekle beraber devlet tarafından Erciş'e, Tatvan'a, Edremit'e ve İskele'ye iskân ettirildi. Bu göçmenlerin bir kısmının barınma ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmasına rağmen bir kısmının da göçmenler tarafından karşılanması istendi BCA, 18/81/30/1933, BCA, 030-18-01-02-31-61-8, BCA, 030-18-01-02-31-65-019, 1933: 1).

1932'de Sürmene'den getirilerek Van'a yerleştirilmesi kararlaştırılan 140 ev halkına yeniden inşa edilecek evler ve dükkanların emaneten verilmesi noktasında ev yapılması kararlaştırıldı (BCA, 030-18-01-02-31-61-8: 1932: 1). Aynı zamanda 09.10.1932'de buldukları bölgedeki arazi darlığı sebebiyle geçimlerini sağlayamayan Sürmene ahalisinden muhtelif sanat erbabı 20 ev

halkının evlerini kendi inşa etme şartıyla Van Vilayeti'ne nakilleri 09.10.1932 tarihinde kabul edildi(BCA, 030-18-01-02-31-65-019, 1932: 1).

Van'ın göç aldığı bir başka bölge Kars'ın Arpaçay Kazası'na bağlı kümbet köyüydü. Buradan 1933'te 21 hanede toplam 138 kişi göç etti. Buldukları bölgede geçim sıkıntısı yaşadıklarını beyan eden bu kişiler 885 sayılı iskân kanununun 3. maddesine göre Van Vilayeti'nin Erciş Kazası'na hükümetin almış olduğu 04.12.1933 kararıyla yerleştirildi (BCA, 18/81/30/1933: 1).

4) 1935 Sayımına Göre Van'da Demografik Yapı

1935'te Van Vilayeti'nin yüz ölçümü 35.190 km² olmakla beraber vilayete bağlı 10 Kaza bulunmaktaydı. 1927'de Hakkâri, Van'a bağlı değilken 1935'te Hakkâri, Van'a bağlı kaza olarak gösterilmektedir. Bu dönemde kazalara bağlı 728 köy bulunmaktaydı ("Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik", 1940: 55). Vilayet genelinde 75.053 erkek ve 68.381 kadın olmak üzere toplam nüfus 143.434 kişiden oluşmaktaydı. Nüfusun kazalara göre dağılımına baktığımızda en fazla nüfus Merkez Kaza'da olmakla beraber Şitak Kazası en az nüfusa sahipti. Cinsiyete göre dağılımlarda Hakkâri dışındaki tüm kazalarda kadın nüfus erkek nüfustan azdı. En büyük yüz ölçümüne sahip olan Yüksekova, nüfus yoğunluğu en az kazaydı. Nüfus yoğunluğu en fazla Merkez Kaza'da bulunmaktaydı ("Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik", 1937: 5). Buna göre Van'a bağlı kazalar, yüz ölçümleri ve nüfus yoğunlukları şöyledir:

Kazalar	Toplam					Yüz Ölçümü Km ²	Nüfus Yoğunluğu
	Erkek	Oran	Kadın	Oran	Toplam		
Merkez	17.176	%53.1	15.172	%46.9	32.348	4.625	%7
Ahlat	7.699	%51.7	7.181	%48.3	14.880	2.480	%6
Başkale	4.948	%53.5	4.304	%46.5	9.252	3.430	%3
Erciş	10.388	%52.0	9.599	%48.0	19.987	2.290	%9
Yüksekova	4.333	%51.3	4.118	%48.7	8.451	7.595	%1
Gevaş	8.656	%51.6	8.105	%48.4	16.761	3.750	%4
Hakkâri	4.600	%47.8	5.015	%52.2	9.615	3.510	%3
Kazım Paşa	6.171	%55.1	5.030	%44.9	11.201	2.045	%5
Muradiye	7.256	%54.1	6.156	%45.9	13.412	2.530	%5
Şitak	3.826	%50.8	3.701	%49.2	7.527	2.935	%3
Toplam	75.053	%52.3	68.381	%47.7	143.434	35.190	%4

Bu dönemde Van Vilayeti'nde nüfusun yaş ve medeni hal itibariyle dağılımına baktığımızda genç nüfusun fazla olduğu anlaşılmaktadır. Toplam 75.053 olan nüfusun 41.296'sı 19 yaş altıdır. 30 yaşa kadar olan nüfusu genç nüfus olarak baz alırsak nüfusun %60'ı genç nüfus olarak görülmektedir. Ayrıca istatistiklerde boşanmanın çok fazla olmadığını görmekteyiz. Daha çok ölümden kaynaklanan dulluk söz konusudur. Evlenme yaşı da daha çok 15 yaş üzeridir ve bunun büyük çoğunluğu da 19 yaş üzeridir. Yani çocuk evlilik neredeyse yoktur ("Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik", 1937: 90).

Yaş gruplarından en fazla nüfus 0-4 yaş aralığında bulunmasına karşın en az 85-89 yaş aralığında nüfus bulunmaktaydı. En fazla evli kişi sayısı 40-44 yaş aralığında olmakla beraber en az bekâr sayısı 85-89 yaş aralığındaydı. Dul sayısının en fazla olduğu yaş grubu 40-44 olmasına karşın evlenmiş yaş gruplarının hepsinde az sayıda da olsa dul bulunmaktaydı. Kadın nüfus da, erkek nüfusta olduğu gibi 0-4 yaş arası nüfus fazla olmakla beraber en az nüfus grubu 85-89 yaş arasındaydı. Medeni durum itibariyle en fazla nüfus 30-34 yaş arası olmasına karşın en az evli sayısı 85-89 yaş arasındaydı. Dul sayısı en fazla 60-64 yaş arasında bulunmakla beraber en az 15-19 yaş arasında bulunmaktaydı.

Erkek nüfus ile kadın nüfusu karşılaştığımızda kadın nüfus 15-19, 30-34, 35-39, 40-44, 50-54 ve 90-94 yaş grupları bakımından erkek nüfustan daha fazlaydı. Böylelikle kadın genç nüfusun erkek nüfusuna oranla daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. Bunun yanı sıra erkek nüfus kadın nüfusa nazaran daha uzun yaşamaktaydı. Ayrıca kadın nüfus erkek nüfusa göre daha az olmasına rağmen dul sayısı erkek dul sayısına göre oldukça fazladır. Boşanma sayısı bakımından ise erkek nüfus kadın nüfustan daha çoktur.

1935'te görünür sakatlığı olan 962 erkek, 814 kadın toplam 1.776 kişi bulunmaktaydı. Bu kişilerin engel durumlarına göre en fazla kör kişiler olmasına karşın en az sair hastalıklı olanlar bulunmaktaydı. Kadınlardaki kör kişi sayısı erkeklerden daha fazla bulunmakla beraber diğer sakatlıklarda erkekler kadınlardan daha fazlaydı. Kişilerin sakatlıkları ve sayıları şu şekildeydi ("Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik", 1937: 89);

Sakatlıklar	Nüfus Sayısı					
	Erkek	Oran	Kadın	Oran	Toplam	Oran
Kör	362	%37.6	457	%56.1	819	%46.1
Bir Kolu Çolak	89	%9.3	25	%3.1	114	%6.4
İki Kolu Çolak	19	%2.0	8	%1.0	27	%1.5
Bir Ayağı Topal	239	%24.8	190	%23.3	429	%24.3
İki Ayağı Topal	28	%2.9	21	%2.6	49	%2.8
Sağır-Dilsiz	170	%17.7	74	%9.1	244	%13.7
Kambur	31	%3.2	20	%2.5	51	%2.9

Kötürüm	19	%2.0	17	%2.1	36	%2.0
Sair Hastalıklar	5	%0.5	2	%0.2	7	%0.4
Toplam	962	%100	814	%100	1.776	%100

1935'te Van'da çalışan nüfusun mesleklere ayrılışına baktığımızda ziraat, sanayi, nakliye, umumi idare ve hizmetler, ev iktisadiyatı ve mesleği belli olmayan kişilerin olduğunu anlıyoruz. Bu sektörlerden mesleksiz, mesleği meçhul veya gayri muayyen olan kişiler oldukça fazladır. Bu durum 1935'te Van'da kalifiyeli kişi sayısının az olduğunu göstermekle beraber vilayet dâhilinde kaht-ı rical yaşanmasına sebep olmuş olabilir. Bunun yanı sıra toprak mahsulleriyle uğraşan kişi sayısı fazla olmasına karşın en az ev iktisadiyatı ve şahsi hizmetlerde çalışan kişi bulunmaktaydı. 1935'te Van'da istihdam edilme şekilleri ve bunun sektörlere dağılımı şu şekildeydi ("Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik", 1937: 83);

Meslekler	Nüfus Sayısı					
	Erkek	Oran	Kadın	Oran	Toplam	Oran
Toprak mahsulleri	30.441	%40.6	16.669	%24.4	47.110	%32.8
Sanayi ve küçük sanatlar	1.244	%1.6	596	%0.9	1.840	%1.2
Ticaret	963	%1.3	46	%0.1	1.009	%0.7
Nakliye ve muvasala (ulaşım)	684	%0.9	29	%0.0	713	%0.5
Umumi idare ve hizmetler, serbest meslekler	4.207	%5.6	37	%0.0	4.244	%3.0
Ev iktisadiyatı, şahsi hizmetler	117	%0.2	128	%0.2	245	%0.2
Mesleksiz, mesleği meçhul veya gayri muayyen (belirsiz)	37.397	%49.8	50.876	%74.4	88.273	%61.6
Toplam	75.053	%100	68.381	%100	143.434	%100

Nüfusun tahsil itibariyle durumuna baktığımızda; okuma ve yazma bilen kişi sayısı 5.724 erkek, 677 kadın toplam 6.401 kişiydi. Yalnızca okuma bilen kişi sayısı, 73 erkek, 6 kadın toplam 79 kişiydi. Okuma ve yazma bilmeyen kişi sayısı büyük çoğunluğu oluşturmakla beraber 69.256 erkek, 67.698 kadın olmak üzere toplam 136.954 kişiydi ("Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik", 1937: 81). Tahsil durumu açısından nüfusun neredeyse %95'i okuma yazma bilmiyordu.

Nüfusun dinler itibariyle ayrılışına baktığımızda; Müslüman nüfus diğer dinlere nazaran oldukça fazlaydı. Hristiyanlık dinine mensup olan Ortodoks, Protestan ve Ermenilerin toplamı Museviler kadar değildi. Van'da bulunan dinlerin ayrımı ve nüfus sayıları şu şekildeydi ("Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik", 1937: 81);

Dinler	Nüfus Sayısı					
	Erkek	Oran	Kadın	Oran	Toplam	Oran
Müslüman	74.854	%97.3	68.232	%97.8	143.086	%97.6
Ortodoks	74	%1.0	59	%0.9	133	%0.9
Protestan	---	---	1	%0.0	1	%0.0
Ermeni	4	%0.1	---	%0.0	4	%0.0
Musevi	119	%1.6	89	%1.3	208	%1.5
Diğerleri	2	%0.0	---	%0.0	2	%0.0
Toplam	75.053	%100	68.381	%100	143.434	%100

Nüfusun konuştuğu diller açısından dağılımına baktığımızda; 38.960 kişi Türkçe, 6 kişi Acemce, 167 kişi Arapça, 303 kişi Çerkezce, 6 kişi Ermenice, 103.786 kişi Kürtçe, 2 kişi Lazca, 2 kişi Rumca ve 202 kişi Yahudice (İbranice) konuşmaktaydı. Kürtçenin oldukça fazla konuşulduğu coğrafyada en az Lazca ve Rumca konuşulmaktaydı (“Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik”, 1937: 81).

Nüfus tabiiyet itibariyle tamamı Türkiye vatandaşı olmakla beraber Türkiye’de doğanların sayısı 71.037 erkek, 64.703 kadın toplam 135.740 kişiydi. Başka ülkede doğanların sayısı ise 4.016 erkek, 3.678 kadın toplam 7.694 kişi olup nüfusun %5,4’ne karşılık gelmekteydi (“Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik”, 1937: 82).

5) 1940 Sayımlarına Göre Van’da Demografik Yapı

1940 yılında Van nüfusu azalmakla beraber bölge olarak da küçüldü. 1935 yılında 35.190 km² yüz ölçümüne sahip olan Van’da toplam 143.434 kişi olmasına karşın bu dönemde 19.301 km² yüz ölçümüne sahip olmakla beraber genel nüfus 59.969 erkek ve 53.006 kadın olmak üzere toplam 112.975 kişiydi. Bu küçülmenin ve nüfus sayısındaki azalmanın temel sebebi daha önce Van Vilayeti’ne bağlı olan kazaların ayrılmış olmasıydı. Bu dönemde Ahlat, Yüksekova, Hâkkari ve Kazımpaşa Kazaları Van Vilayeti’nden ayrılmakla beraber yapılan idari taksimat sonucu daha önce kaza durumunda olmayan Gürpınar ve Özalp’in eklenmesiyle kaza sayısı 8 oldu. Bu durum Van’daki köy sayılarında da azalma meydana getirdi. 1935’te kazalara bağlı 950 köy olmasına karşın 1940 yılında 510 köy bulunmaktaydı (“Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik”, 1940: 55). Aynı zamanda 1935’te Van’ın köy nüfusu 120.015 olmasına rağmen 1940’ta köy nüfusu 89.723’e geriledi (“Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik”, 1940: 63). Beş yıllık bir sürede yaklaşık 30.000 nüfusluk bir azalma meydana geldi. 1940’ta Van’ın idari bölgelere göre nüfus dağılımı ve sayıları şu şekildeydi (“Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik”, 1940: 647);

Kazalar	Toplam					Yüz Ölçümü Km ²	Nüfus Yoğunluğu
	Erkek	Oran	Kadın	Oran	Toplam		
Merkez	15.063	%53.4	13.128	%46.6	28.186	2.500	%11
Başkale	5.710	%52.0	5.270	%48.0	10.980	3.430	%3
Erciş	10.165	%52.8	9.076	%47.2	19.241	2.070	%9
Gevaş	3.478	%50.9	3.357	%49.1	6.835	950	%7
Gürpınar	5.437	%51.1	5.195	%48.9	10.632	2.600	%4
Muradiye	9.717	%57.1	7.289	%42.9	17.006	2.546	%7
Özalp	7.211	%52.1	6.623	%47.9	13.834	2.270	%6
Şatak	3.188	%50.9	3.073	%49.1	6.261	2.935	%2
Toplam	59.969	%53.1	53.006	%46.9	112.975	19.301	%6

Tablodan anlaşıldığına göre en fazla nüfus Merkez Kaza'da olmasına karşın daha önceki verilerle kıyaslandığında Merkez Kaza yüz ölçümü ve nüfus bakımından azaldı. 1935'te yüz ölçümü 4.625 km² nüfusu ise 32.348 kişiydi. Bu durum nüfus yoğunluğunda artma meydana getirerek yoğunluğu %11'e çıkardı. Bunun yanı sıra Başkale Kazası'nın yüz ölçümünde değişiklik olmamakla birlikte nüfus sayısında artış meydana geldi. Ayrıca Erciş Kazası'nın yüz ölçümünde az miktarda değişim olmakla beraber nüfus sayısında da azalma oldu. En fazla değişim Gevaş Kazası'nda meydana geldi. Daha önce yüz ölçümü 3.750 km² olan Gevaş'ın 1940'taki yüz ölçümü 950 km² olmakla beraber nüfus sayısı da 16.761 kişiden 6.835 kişiye geriledi. Bu durum nüfus yoğunluğunun artmasına sebep oldu. Bunun yanı sıra Muradiye'nin yüz ölçümünde çok az bir yükselme olmakla beraber nüfusun 3.549 kişi arttığı görülmektedir. Bu durum nüfus yoğunluğunun da arttığını göstermektedir. Aynı zamanda daha önce ismi Şitak olan kazanın 1940'taki ismi Şatak olarak gösterilmektedir. Şatak Kazası'nın idari sınırlarında herhangi bir değişiklik olmamasına karşın nüfusunda 1.266 kişilik bir azalma meydana geldi. Bu durum nüfus yoğunluğunun da azaldığını göstermektedir.

6) 1945 Sayımlarına Göre Van'da Demografik Yapı

1945'te Van'ın genel nüfusu 69.362 erkek, 53.496 kadın olmak üzere toplam 127.858 kişiydi. Yüz ölçümünde azalma meydana gelmekle beraber 17.759 km² yüz ölçümü ve %7 nüfus yoğunluğu bulunmaktaydı ("Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik", 1950: 9). Nüfusun arttığı bu dönemde Van Vilayeti yüz ölçümü bakımından küçüldü ("Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik", 1950: 28).

I. ve II. Dünya Savaşı Arası (1914-1945) Van'da Nüfus Hareketleri ve Demografik Yapı

Kazalar	Erkek	Kadın	Toplam	Yüz Ölçümü Km ²	Nüfus Yoğunluğu
Van	17.987	14.619	32.606	2.467	%13
Başkale	6.409	5.280	11.689	3.227	%4
Çatak	3.831	3.577	7.408	1.793	%4
Erciş	10.691	9.820	20.511	1.832	%11
Gevaş	4.089	3.933	8.022	637	%13
Gürpınar	6.438	5.954	12.392	3.585	%3
Muradiye	11.750	8.040	19.790	2.430	%8
Özalp	8.167	7.273	15.440	1.788	%9
Toplam	69.362	58.496	127.858	17.759	%7

Van'ın 1940 nüfusu ile karşılaştırıldığında; Gürpınar Kazası dışında kalan tüm kazaların yüz ölçümü daralmakla beraber tüm kazaların nüfusunda artış meydana geldi. Aynı zamanda Gürpınar dışında kalan tüm kazalarda nüfus yoğunluğunda artış görülmektedir. 1945 nüfus sayımından önce Şatak denilen kaza Çatak Kazası olarak yazılıdır. En fazla nüfus Van Kazasında olmakla beraber en az nüfus Çatak Kazası'nda bulunmaktadır. Genel olarak erkek nüfusu kadın nüfusundan fazla olmakla birlikte tüm kazalarda da erkek nüfusu kadın nüfusundan fazladır. En fazla nüfus yoğunluğu Van ve Gevaş Kazalarında olmasına karşın en az nüfus yoğunluğu Gürpınar Kazası'ndadır.

1940'ta 510 olan köy sayısı 1945'te 522'ye yükselmekle beraber daha önce 89.723 olan köy nüfusu bu dönemde 100.926'ya yükseldi ("Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik", 1950: 55). Bundan dolayı Van'ın kırsal nüfusunda artış meydana gelmekteydi. Bunun yanı sıra Van nüfusunun yaş itibarıyla dağılımına baktığımızda şöyle bir tablo ortaya çıkar ("Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik", 1950: 70-79);

Yaş Grupları	Nüfus Sayısı		
	Erkek	Kadın	Toplam
Bir yaşından küçük	1.697	1.155	2.852
1-4	10.058	8.412	18.470
5-9	11.042	9.048	20.090
10-14	8.784	6.416	15.200
15-19	5.962	5.627	11.589
20-24	9.488	5.128	14.616
25-29	3.484	3.937	7.421
30-34	3.438	3.587	7.025
35-39	2.316	2.223	4.539
40-44	2.377	3.497	5.874
45-49	1.918	1.663	3.581
50-54	2.525	3.100	5.625
55-59	1.277	793	2.070
60-64	2.534	2.121	4.655
65-69	687	301	988

70-74	954	791	1.745
75-79	163	105	268
80-84	381	356	737
85-89	28	31	59
90-94	122	106	228
95+	76	64	140
Meçhul	51	35	86
Toplam	69.362	58.496	127.858

Tabloyu incelediğimizde Van'ın yaş itibariyle genç nüfus yapısına sahip olduğunu anlıyoruz. En fazla nüfus 5-9 yaş aralığında olmakla beraber en az nüfus 85-89 yaş aralığındadır. 25-29, 30-34, 40-44, 50-54 ve 85-89 yaş gruplarında kadın nüfus erkek nüfustan fazla olmasına karşın diğer yaş gruplarında erkek nüfus kadın nüfusundan fazladır.

Genel nüfusa baktığımızda görünür hastalığı olan kişi sayısı 1935 verilerine nazaran daha azdır. 1935'te toplam engelli sayısı 1.776 olmasına karşın 1945'te bu sayı 920 olarak hesaplandı. Birçok hastalığı olan engelli kişilerin dışında kalan tüm hastalıklarda yaklaşık %50 oranında azalma meydana gelmekteydi ("Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik", 1950: 99-98).

Sakatlıklar	Nüfus Sayısı		
	Erkek	Kadın	Toplam
Kör	215	304	519
Bir Kolu Çolak	34	22	56
İki Kolu Çolak	6	7	13
Bir Ayağı Topal	119	77	196
İki Ayağı Topal	13	8	21
Sağır-Dilsiz	56	22	78
Kambur	16	7	23
Kötürüm	1	2	3
Birçok Hastalığı Olan	8	3	11
Toplam	468	452	920

En fazla engelli sayısı kör kişiler olmakla beraber en az engelli sayısı kötürümlerdi. Kadınlarda kör, iki kolu çolak ve kötürüm sayıları erkeklere nazaran daha fazlaydı. Ayrıca erkek ve kadın arasındaki en büyük fark kör olan engelli sayısında görülmekteydi.

1945'te medeni hal itibariyle Van'ın nüfusunda dul ve boşanmış kişi sayısı kadınlarda fazla olmasına karşın diğer durumlarda erkek sayısı kadın sayısından fazlaydı. Bunda erkek nüfusunun kadın nüfusundan fazla olması da etkiliydi. Medeni hal itibariyle kadın ve

erkek arasındaki en büyük fark dul sayısında görülmekteydi (“Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik”, 1950: 104).

Medeni Hal	Erkek	Kadın
0-14 Yaş	31.581	25.031
Evlü	11.946	5.524
Bekâr	25.025	23.744
Dul	683	4.043
Boşanmış	45	75
Toplam	69.280	58.417

Nüfusun konuştuğu diller açısından dağılımına baktığımızda; erkeklerden 30.046 kişi Türkçe, 4 kişi Acemce, 1 kişi Almanca, 332 kişi Arapça, 1 kişi Bulgarca, 2 kişi Çerkezce, 2 kişi Ermenice, 8 kişi Gürcüce, 60 kişi Yahudice, 38.906 kişi Kürtçe, 39.316 kişi sair dilleri konuşmaktaydı. Kadınlardan, 20.613 kişi Türkçe, 1 kişi Acemce, 174 kişi Arapça, 3 kişi Çerkezce, 53 kişi Yahudice (İbranice), 37.647 kişi Kürtçe, 37.883 kişi sair dilleri konuşmaktaydı (“Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik”, 1950: 140-145).

Bu sayımda tespit edildiğine göre, 2.683 erkek, 2.651 kadın toplam 5.334 kişi yurt dışında dünyaya geldi. Bunlardan 1 erkek Almanya, 2 kadın Arnavutluk, 107 erkek ve 118 kadın Bulgaristan, 6 erkek ve 2 kadın Romanya, 1.227 erkek ve 1.386 kadın Rusya, 8 erkek ve 5 kadın Yugoslavya, 141 erkek ve 17 kadın Yunanistan, 6 erkek Filistin 1 kadın Hicaz, 1.167 erkek ve 1.107 kadın İran, 10 erkek ve 9 kadın Irak, 3 erkek ve 3 kadın Suriye doğumluydu (“Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik”, 1950: 162, 163).

Nüfusun dinler itibariyle dağılımına baktığımızda; Müslüman nüfus diğer dinlere nazaran oldukça fazla olmakla beraber daha önce var olan çok çeşitli din yapısı kalmadı. Hristiyanlık dinine mensup olan Katolik ve Protestan sadece iki kişi olmakla beraber Museviler, Gayrimüslimler arasında çoğunlukta idi. Van'da bulunan dinlerin ayrımı ve nüfus sayıları şu şekildeydi (“Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik”, 1950: 162-170).

Dinler	Nüfus Sayısı		
	Erkek	Kadın	Toplam
Müslüman	69.295	58.429	127.724
Katolik	---	1	1
Protestan	1	---	1
Musevi	66	66	132
Toplam	69.362	58.496	127.858

Van'ın tahsil itibariyle nüfus yapısına baktığımızda erkeklerde okuma bilen kişi sayısı 11.480, (%21,9) kişiydi. Bu kişilerden 4.070 kişi merkezde 7.410 kişi ise kırsaldaydı. Okuma bilmeyen 40.841, (%78,1) kişiydi. Bu kişilerden 3.428 kişi merkezde 37.413 kişi ise kırsaldaydı. Kadınlarda okuma bilen kişi sayısı 1.478 kişi (%3,3) olmakla beraber bu kişilerden 922 kişi merkezde 556 kişi ise kırsalda bulunuyordu. Okuma bilmeyen 43.112 (%96,7) kişiden 3.622 kişi merkezde ve 39.460 kişi kırsalda bulunmaktaydı ("Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik", 1950: 208).

Bu dönemde tabiiyet itibariyle 1 erkek Yunanistan ve İran doğumlu olmakla beraber yurt dışında doğan kadın bulunmamaktaydı ("Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik", 1950: 214-219). Bunun yanı sıra Van'ın meslek durumu bakımından nüfus yapısında kadın çalışma oranının azaldığı görülmektedir. 1935'te toprak mahsullerinde çalışan kadın sayısı 16.669 olmasına karşın 1945'te bu sayı 3.962'ye geriledi. Meslek dallarında ufak değişiklikler olmakla beraber nüfusun meslek itibariyle dağılımı şu şekildeydi ("Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik", 1950: 278).

Meslekler	Nüfus Sayısı		
	Erkek	Kadın	Toplam
Toprak mahsulleri	27.333	3.962	31.295
Sanayi ve küçük sanatlar	913	75	988
Ticaret	1.040	19	1.059
Nakliye ve muvasala (ulaşım)	412	6	418
Umumi idare ve hizmetler, serbest meslekler	9.716	41	9.757
Ev iktisadiyatı, şahsi hizmetler	227	46	273
Mesleksiz, mesleği meçhul veya gayri muayyen (belirsiz)	29.721	54.347	84.068
Toplam	69.362	58.496	127.858

Toprak mahsulleri Van nüfusunun en fazla çalıştığı alan olmasına karşın ev iktisadiyatı, şahsi hizmetler alanında ise en az kişi çalışmaktaydı.

Sonuç

Van, I. Dünya savaşı sürecinde yaşanan olayların etkisiyle savaş boyunca ve sonrasında büyük bir demografik hareketlilik yaşamıştır. Bu hareketlilik savaş devam ederken Van'dan gidiş, savaş sonrasında da Van'a geri dönüş şeklinde şekillenmiştir. Yaşanan göçler ve bölge nüfusunun göçerlik gibi özellikleri nüfusun tespiti üzerine çeşitli tartışmaları meydana getirmiştir. Nüfusun kendine özgü

özellikleri, savaşın yarattığı göçle sonuçlanan gelişmelerin etkileriyle birlikte, Rusya gibi devletlerin etnik farklılıklar üzerinden Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetini yok ederek bölgeyi kontrol altına almak istemeleri bu coğrafyada devlet düzeninin tesisi bakımından da bir hayli zorluklar çıkarmıştır.

Bölgenin nüfusu 17. yüzyıldan itibaren I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar, Müslümanların aleyhine Gayrimüslimlerin bilhassa Ermenilerin lehine sürekli olarak değişmiştir. Bunun nedeni idari taksimatın değişikliği olmakla beraber başta Rusya olmak üzere yabancı güçlerin bölgeye yönelik politikalarıdır. Bu politikalar, XIX. yüzyılda Van'daki Ermeni nüfusunun toplam nüfusun % 30'unu teşkil etmesine neden olmuştur. Bu oran Ermeni nüfusun, bölgede bütün zorlamalara rağmen ulaşabildiği en yüksek orandır.

Rus nüfus istatistikleri Van'daki Müslim ve Gayrimüslimleri etnik durumlarına göre tasnif etmiştir. Buna göre Van'da 11 etnik unsur vardır. Fakat burada gözden kaçırılmaması gereken husus bölgede Şii Kürt unsurun bulunmadığı bilindiği halde bölgedeki Şii unsurların bu istatistiklerde Kürt nüfus içerisinde gösterilmiş olmasıdır ki, bu durum bölgenin nüfusu ile ilgili değerlendirmelerde ayrı bir soruna neden olmuştur. Bölgedeki Türkmen Şiilerin yok sayılması gibi bir sonucu ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte Kürt nüfusun Müslüman gruplar üzerindeki baskın özelliklerinden dolayı, Türk nüfusu bölgede rakamsal karşılığını bulamamış genellikle olduğundan az gösterilmiştir.

Osmanlı ve Rus istatistiklerine bakıldığında bölge Kürt, Ermeni ve Türk ağırlıklı bir nüfusa sahip iken bunlara göre daha az da olsa Nesturi, Yezidi, Yahudi, Çerkez ve Roman nüfusunun da varlığını görmekteyiz.

Ermeni isyanlarının başlaması ve devam eden süreçte Van'ın Müslüman nüfusu oldukça azalmıştır. Daha sonra Müslümanları göçe zorlayan Ermenilerin de başta tehcir olmak üzere çeşitli sebeplerle şehri terk etmesi ile birlikte Van tamamen ölü şehir durumuna gelmiştir. Savaş sonrasında yeniden yapılandırılan şehir, tarihsel vizyonundan uzak kalırken aynı zamanda hem mekânsal manada hem de sosyolojik manada önemli değişikliklere uğramıştır.

Van'dan göç edenlerin geri dönüşleri gidişleri kadar ayrı bir iskân sorunu doğurmuştur. Gidenlerin pek çoğu geri dönmek istemelerine rağmen geri dönememiş geri dönenler de geride bıraktıkları şehirlerini yerinde bulamamışlardır. Van'da 1918 yılından sonra eski Van'la bağları çok zayıf, tarihi, kültürel zenginliklerini kaybetmiş yeni bir şehir hikâyesi başlamıştır.

Bu yeni Van'ın eski Van'dan farkı, sosyolojik dokusudur. Her ne kadar gidenlerin bir kısmı geri dönmüşse de eski şehrin toplumsal

hiyerarşisini oluşturamamışlardır. Hem soyut hem de somut olmayan kültürel mirasını kaybeden şehir, Kafkasya'dan, Karadeniz'den, İran'dan v.s. den gelen yeni sakinlere sahip olmuştur.

Van'ın yeni toplumsal dokusunda evlilik yaşı 15 ve üzeri olduğu görülmektedir. Kadın nüfusu erkek nüfusuna göre daima biraz fazla olmakla beraber büyük bir orantısızlık görülmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin iskân ettirme açısından en fazla problem yaşadığı şehirlerin başında Van'ın geldiğini söylemek hiç de yanlış olmaz. Bu durum, devletin iskân ile ilgili aldığı kararlardan ve göçmenler tarafından devletten talep edilenler takip edildiğinde açıkça görülmektedir. Bu süreçte en büyük sorun ailelerin parçalanmışlığı ve maddi imkânsızlıktır. Diğer taraftan hem geri dönenlerin Van'da hem de dönemeyenlerin yerleştikleri yerlerde yaşadıkları uyum sorunları devlet açısından büyük iskân problemleri meydana getirmiştir. Devlet adeta yeni bir şehir kurma sorumluluğu altına girmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Van'daki iskân politikalarında bütün olumsuzluklara rağmen yeni bir Van şehri kurarak başarılı bir sınav vermiştir diyebiliriz.

Yeni şehrin yeni sakinlerini ekonomik ve kültürel açıdan kaldırmak kolay olmamıştır. Van bu süreçte hem ekonomik açıdan hem de kültürel açıdan Türkiye ortalamasının bir hayli gerisinde kalmıştır. Genç bir nüfusa sahip olan Van'da ekonomi daha çok tarıma dayalı iken ekonomik bakımdan verimsiz mesleksiz grup her zaman nüfusun büyük bir kısmını oluşturmuştur. Aynı zamanda okuma yazma bilen oranı da Türkiye ortalamasının gerisinde kalmıştır. Okuma yazma bilen erkek nüfusu kadın nüfusuna göre sürekli fazla olmuştur. Bu dönemde Van nüfusunda meydana gelen en olumlu gelişme hasta ve engelli oranındaki düşüşler olmuştur.

Savaş sonrasında yeniden kurulan Van şehrini nüfus özellikleri bakımından savaş öncesi Van'dan ayıran en önemli husus nüfusun neredeyse tamamının Müslümanlardan oluşmuş olmasıdır. 1945 yılına gelindiğinde Van'da sadece 2 Hristiyan 132 Musevi vardır. Şehir hem dinsel hem de etnik kimlik bakımından kozmopolit özelliğini kaybetmiş büyük ölçüde türdeş özellik kazanmıştır. Ermeni çetelerinin Ermenilerin lehine türdeş bir yapı yaratmak için başlattıkları çetecilik hareketleri maalesef hem Ermeniler hem de Müslümanlar açısından büyük insanlık dramı meydana getirmiş ve sadece Ermeni nüfusundan oluşan Müslümansız Van hülyası adına başlatılan savaş, Ermenisiz bir Van şehrinin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Bu, Müslümanların arzuladığı bir durum olmaktan öte, Ermenilerin tarihsel ve demografik temelleri olmayan, bir hayalin peşine düşmelerinin sonucu ortaya

çıkmiş ve Van'da yaşayan bütün unsurları mağdur etmiş bir felaketin yansımasıdır.

Hülasa savaş ve savaş sürecinde bölgede hâkimiyet tesis etmek isteyen başta Rusya olmak üzere emperyalist devletlerin uyguladığı acımasız politikalar, yüzyıllarca bir arada yaşamış ve bir arada yaşama kültürü bakımından örnek teşkil edebilecek özellikte idari, sosyal ve ekonomik hiyerarşiyi oluşturan bir şehrin yok olmasına neden olmuştur. Van'ın çok yakın tarihi bile artık neredeyse arkeolojinin konusu haline gelmiştir.

Kaynakça

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

- BOA, DH. ŞFR, 112/1, R-05-05-1295, s. 3.
BOA, 3669, PLK.p., 1890, s. 1.
BOA, DH. ŞFR., 168/18, R-07-06-1310, s. 1.
BOA, DH. ŞFR. 167/98, R-25-05-1310, s. 1.
BOA, Y.PRK.KOM., 10/73, H-26-09-1318, s. 6.
BOA, DH. ŞFR. 589/127, R-17-07-1334, s. 1.
BOA, DH. SN. THR. 82/55, H-29-04-1337, s. 7-9.
BOA, DH. SN. THR. 82/55, H-29-04-1337, s. 16.
BOA, DH. SN. THR. 82/55, H-29-04-1337, s. 22.
BOA, DH. SN. THR. 82/55, H-29-04-1337, s. 23.

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi

- BCA, 272.00.00.11.13.43.8.1, 8-12-1918.
BCA, 272.0.0.12.37.20.2, 05-05-1921.
BCA, 272.0.0.12.38.32.1-4, 13.06.1921.
BCA, 272.0.0.14.76.25.6.1-2, 14.06.1921.
BCA, 030.18.01.01.3.32.7, 08-09-1921.
BCA, 272.0.0.11.16.67.6.1-2, 02.09.1923.
BCA, 272.0.0.12.42.53.21.1-9, 29.09.1924.
BCA, 272.0.0.12.42.54.1.1-25, 01.09.1924.
BCA, 272.0.0.12.43.58.4.1-6, 26.11.1924.
BCA, 272.00.00.12.41.47.3.1-3, 01-04-1924.
BCA, 272.0.0.11.19.95.17.1, 25.09.1924.
BCA, 272.0.0.12.43.60.18.1-5, 04.01.1925.
BCA, 30.18.1.1.20.51.16., 11-08-1926.
BCA, 272.0.0.11.22.116.4.1, 21.07.1927.
BCA, 272.0.0.11.22.116.8.1, 02-08-1927.

BCA, 272.0.0.11.23.118.10.1-2., 03.11.1927.
BCA, 272.0.0.11.23.118.11, 03.11.1927.
BCA, 272.0.0.11.23.118.13., 05.11.1927.
BCA, 272.0.0.11.23.118.14., 05.11.1927.
BCA, 272.0.0.11.23.118.32., 10.11.1927.
BCA, 272.00.00.12.55.140.7.,27.11.1927.
BCA, 272.0.0.12.61.173.10.1-8,01.12.1928.
BCA, 272.0.0.11.23.122.11.1-7,26.01.1928.
BCA, 030-18-01-02-31-61-8.
BCA, 030-18-01-02-31-65-019.
BCA, 18/81/30/1933.

Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi (Архив Внешней Политики Российской Федерации)

АВПРИ, Ф. 151 ПОЛИТАРХИВ, О. 482, Д. 719, Г. 1911-1914,
ГОРАД ВАН, С. 246.
АВПРИ, Ф. 151 ПОЛИТАРХИВ, О. 482, Д. 4333, Г. 1914-1917, С.
12.

Resmi Yayınlar

Memalik-i Osmaniye’de tahriri icra edilmiş vilayetdaki milletlerin yerli yabancı olarak 332 senesi ibtidasında tahakkuk eden mikdar-ı nüfusunu irae eden icmalî umumidir. s. 1-17.
TBMM Zabıt Ceridesi, I. Dönem, XXIV, 125. Birleşim, s. 116.
28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, (1929). Fasikül III, Yayın No: 7, Ankara: Başvekâlet Müdevvenat Matbaası.
Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü Genel Nüfus Sayımı, (1937). Van Vilayeti, Cilt: 56, 20 İlkteşrin 1935, Ankara.
Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Genel Nüfus Sayımı, (1940). 20 İlkteşrin 1940, Ankara.
Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Genel Nüfus Sayımı, Cilt 65, 21 Ekim 1945, Ankara 1950, s. 9.
Van Vilayet Salnamesi, Birinci Defa, 1315, s. 204.

Kitaplar

Arvas, T. Z. (2018). *Sultan II: Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti*. Van: Van Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Başkanlığı Yayınları.
Bardakçı, M. (2009). *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*. İstanbul: Everest Yayınları.

- Çiçek, K. (2012). *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekat-ı İhtilaliyesi, 1332 (1916). İstanbul: Matbaa-ı Amire
- Karpat, K. H. (1985). *Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics*. England: The University Of Wisconsin Press.
- Öğün, T. (2004). *Vilayat-ı Şarkiyeye Mültecileri (1915-1923)*. Ankara: Babil Yayınları.
- Öğün, T. (2015). *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Sakin, O. (2008). *Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*. İstanbul: Ekim Yayınları.
- Uras, A. Esat. (1976). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları.

Gazeteler

- Tasvir-i Efkâr, "Müslüman Muhacirler", 1 Mayıs 1335 (1919).
- İleri, "Muhacirin" 10 Nisan 1336 (1920).

Makaleler

- Günay, N.-Çaykırın, G. (2020). Rusların 1915 Yılında Van Vilayeti ve Çevresinden Ermenileri Kafkasya'ya Göç Ettirmesi. *Akademik Bakış*, (14) 27, 133-150.
- İpek, N. (1999). Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (12) 1, 167-254.
- Kılıç, O. (2012). Van. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (C. XLII, 505-510).
- Öğün, T. (20019). Van'da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri. *Türk Kültürü*, C. XXXIX, 462, 590-606.
- Sarı, M. (2012). Milli Mücadele Başlarında Bir Devlet Adamı Van Valisi Haydar (Vaner) Bey. *History Studies*, 4/1, 449-488.
- Yücebaş, F. (2019). Milli Şuurun Sağlam Bir Vesikası: Küresünni Türkleri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 73-88.

Ek Beyan

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.